

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгепээн

№ 121 (17069)

2005 чылдың
октябрь 27,
четверг

Номерни парлалгаже
дужаганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

КОЛ СОРУЛГА – АМЫДЫРАЛДЫН ДЕННЕЛИН БЕДИДЕРИ

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы октябрь 25-те болуп эрткен. Аңаа республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдүзүнге хамаарышкан чээрби ажыг айтырыгны чугаалажып көргөш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган. Оларның аразындан 2006 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдүзүнгө Прогнозунуң (баш бурунгаар көрдүнгөн сан-чугаайларының) дугайында айтырыг кол черни ээлээн. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Экономикатиг хөгжүлдүзүнге яамызының сайыдының орадакчызы Л.В. Трусова кылган. Прогнозта 2005 чылда республиканың экономика болгаш социал адырында байдалды, 2006 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдүзүнге ажыл-агыйның адырлар айы-биле көргүскенин, келир чылын инновация ажыл-чорудулгазынча база биче сайгарлыкчы чорукту хөгжү-

деринче кичээнгей салдынарнын илеткелчи чугаалаан.

Чазак кижигүннери Прогнозту сайгарып көргөш, орта хамаарыштыр бодалдарын чугаалап, чамдык саналдарын киригеш, келир чылын кылыр ажылдарның сан-чугаайларын чүүлдүзүңүп деткээ.

Ш.Д. Ооржак Прогнозта айыткан саннар улуг, ынчалза-даа оларның күүседип болурунун бүгү аргалары болгаш курлавырлары барын чугаазынга айыткан.

2006 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдүзүнгө Прогнозун чүүлдүзүңүп дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган.

2006 чылда Тыва Республиканың социал экономиказының хөгжүлдүзүнгө кол сорулгазы болза, яды-түреңги чорукту ажып эртери, экономиканы хөгжүдүп тургаш, аңаа үндөзилээш,

чурттакчы чоннун амыдыралынын деннелин бедидери болур. Ону боттандырада экономиканың доктаамал өзүлдүзүңүп чедип алыр, чурттуң Президентизинин болгаш Россия Федерациязының Чазааның иштиги ниити продукту 2010 чылга чедир ийи катап көвүдөдир сорулгазын күүседир, бүдүрүлгениң ажыктыын бедидер, биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр, чурттакчы чоннун ажылдарына таарымчалыг байдалды тургузар, шалыңны өстүрер болгаш чурттакчы чоннун өске-даа орулгаларын көвүдөдир, чурттакчы чоннун социал камгалалының деңнелин магадайлап хандыраар ужурулуг. Тыва Республиканың экономиказының кол адыры болур аграр-үлетпүр комплекзин хөгжүдөдир. Прогнозта кичээнгейни салган.

Бистиң корр.

Байыр чедиришкени

Хүндүлүг Владимир Сагаан-ович!

Муниципалдыг тургузулганың бирги Съездинге Тыва Республиканың Муниципалдыг тургузулганының чөвүлелин даргазынга сонгуктаныр-биле холбаштыр мээң изиг байыр чедиришкенимни хүлээп ап көрүңер!

Муниципалдыг тургузулганың төлээлери бо чылдың октябрь 22-де болган органиастыг бирги Съездинге республиканың күрүне эрге-чагырга органның болгаш муниципалдыг тургузулганың кады ажылда-жылгазының харылзаазын тудар чаа органы Силерге удуртурун бүзүрээни таварылга эвес.

Бис Силерни тус чер бот-башкарылган органның ажылды ханы билер болгаш ат-алдарлыг удуртукчуларының бирээзи деп билер бис, ынчангаш мен Чөвүлел «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын органи-

заастарының ниити принциптеринин дугайында» Федералдыг хоойлуну Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулганын бүгү деңнелдеринге болгаш ниити Россияга боттандыраарыга дээштиг салдар чедирер дээрзинге идегээр мен. Чөвүлел Силерниң удуртулганар-биле дээштиг болгаш чаңгыс аай демниг ажыл-чорудулганы чедип алыр, а Силер ажыл-херекке ак сеткилдиг хамаарылганар-биле боттарыңарның коллегаларыңарның бүзүрелин долузу-биле шыңзыдар Силер.

Силерге болгаш Муниципалдыг тургузулганын чөвүлелин удуртурун органның кижигүннеринге Съездинин делегаттарының салган сорулгаларын боттандыраарынга улуг чедиришкенин, кадыкшылды болгаш ааскежикти күзөдим.

Чедиришкенин күзөдим!
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫ Ш.Д. ООРЖАКТЫҢ КИЖИЛЕРНИҢ АМЫ-ТЫНЫНГА ЧЕТКЕН ОРУК-ТРАНСПОРТ ОЗАЛ-ОНДАА-БИЛЕ ХОЛБАШТЫР КЫЙГЫРЫ

Хүндүлүг чаңгыс чер-чуртулгаларым!

Октябрь 22 болгаш 23 хүннеринде болган автомашина озал-ондааның түннелинде, бис республиканың 13 аныяк чурттакчылары чидирдивис. Ол качыдалдыг, аар-берге болушкун мени силерге кыйгырыг үндүрерин албадапты. Амы-тынындан чарылганнарның аразында филармонияның артизи, талантылыг хөгжүмчү, ыраажы, хөөмейжи Аяс Данзырын, ооң ынак кадайы, Тываның күрүне университетинин студентизи Алдынай бар.

Тыва Республиканың Чазааның өмүңээзинден болгаш бодумдан озал-ондактан амы-тынындан чарылганнарның төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы качыдалды илередип тур мен. Амы-тынындан чарылганнарны хөөржүдөдир органнастаарыңа моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирер даалганы республиканың Чазаанга болгаш тус чер бот-башкарылганын органның берген мен.

Чурттуң Президентизи В.В. Путинниң хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыраар дугайында сагыш човаашкынын республиканың эрге-чагырга органның үлөжип турар. Автотранспортта корум-чурум үрээшкенин айтырыгларының талазы-биле 2005 чылдың август 6-да силерге Кыйгырыгны үндүргөн мен. Яамыларның, ведомстволарның, коллективтеринин, кожууннарның, хоорайларның, чурттакчылыг черлерин удуртукчуларының

колдуунда хөй нуруузу Кыйгырыгны чүгле кичээнгейлиг өөрөнгөн эвес, ында берген сүмелерни бодунун хүн бүрү ажылында ажыглап турар.

Чазак кем-херек үүлгедишкенин биле демиселдин чоруп турарын доктаамал анализтеп, хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле практиктиг хемчеглерни ап турар. Тос айларның дургузунда чүгле өлүрүшкүннерин саны кызырылган эвес, орук-транспортка озал-ондактын саны, аңаа кижилерниң хораары кызырылган.

Чазактын харысалгалыг ажылдакчылары автомобиль озал-ондаа болгулаан Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожууннарга, Кызыл хоорайга баргаш, оларның чедирген уруктарын тодарадып, анализтеэн. Республиканың Баштыңының сүмелерин эрге-хоойлу камгалаар органның күүсетпейн турарының каржы фактылары илереттинген. Бөгүн оларның ажылында ийи деңнелдиг эргелеп-баштаар чорук барын эскерип турар бис. Федералдыг структурага хамааржыр милиция, прокуратура болгаш суд ажылдакчыларының хөй нуруузу чоннун үнүн, республиканың эрге-чагырга органның сүмелерин дыңнап, боттарының хүлээлгелерин хоойлудулгага дууштур ак сеткилдиг күүседип турарлар. Ынчалза-даа оларның аразында федералдыг органнарга хамааржыр бис, оларның удуртукчуларына чагыртыр бис дээр, тус черниң эрге-чагырга органның бодалдарын, саналдарын

херекке албас, хүлээп көрбес чоруктар бар. Ол чүге чедиргенил?

Сөөлгү үеде болган бүгү улуг озал-ондактарда хоойлу-дүрүм камгалаар органның ажылдакчылары киржилгелиг болуп турар. А.К. Хомушку ИХЯ-ның кадрлар эргелелинчин начальнигинин орадакчызы И.В. Матвиенконун ВАЗ-12140 машиназының чолаачызы болуп турар. Октябрь 22-де кежээ Тес-Хем кожуунун Ак-Эрик суурга болган кудадан чанары-биле машиназынга 7 кижини олуртуп алгаш чорупкан. Самагалдайның КАИ постуздан ырак эвес черге ооң машиназы ГАЗ-3307 чүкк автомашиназы-биле үскүлөшкөн. «Жигулиге» сынышпас кылдыр долдур олуртуп алган кижилери шултузу аңаа амы-тынындан чарылган.

Өске чижек. Бо чылдың август 22-де Кызыл—Тээли аразының 142 километринге Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзүү чанынга Чөөн-Хемчик кожуунун иштиги херектер килдизинин криминалдыг милицияның начальниги А.О. Монгуштуң башкарып чорааны «Тойота Марк-2» машиназы ВАЗ-12140-ге барып үскен. Озал-ондактан «Жигулиниң» чолаачызы ийи чаш уруу-биле болгаш «Тойотаның» пассажири Чөөн-Хемчик кожуунун иштиги херектер килдизинин улуг эксперти, милицияның майору К.У. Куулар амы-тынындан чарылган.

База бир чижек. Бо чылдың октябрь 23-те 14.00 шакта Кызыл хоорайның үстүү автомашина оруунга «Мазда РРВ» автомаши-

наның чолаачызы, республика прокурорунун улуг дузалакчызы Ч.В. Ооржактын орук шимчээшкенин дүрүмүн үрээниң түннелинде, автомашина ВАЗ-2106-биле үскүлөшкөн. «Жигулиниң» чолаачызы, ийи пассажири амы-тынындан чарылган. Ч.В. Ооржактын машиназынга Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга кожууннарның прокураторларының ажылдакчылары чораан.

Болган автомобиль озал-ондааның киржикчилеринин буруун истелге илередир, ынчалза-даа мөчээ кижилеринин төрелдеринин мурнунга буруун миннип, моральдыг, материалдыг дуза чедирерин эрге-хоойлу камгалаар органның удуртукчуларына даалганы бердим.

Республиканың Иштиги херектер яамызында кадрлар-биле ажыл хөлүн эрттир сулараан. Ол дээрге Орук шимчээшкенин айыыл чок чоруун күрүне инспекциязының (ОШАЧКИ-нин) кадрлар составына хамааржыр. Сөөлгү үеде доктаамал ажылдаар 6 КАИ постузун мээң даалгам-биле тургускан. Самагалдай сурун чанында постуң чанынга эңне хөй кижиге каража-когаралдыг болган озал-ондак чонну дүвүредип, килеңин болдурган.

Мээң Кыйгырыымда улуг хөй ниити болгаш өг-бүлө байыр-лалдарын канчаар кылырын, чалаттырган аалчыларның айыыл чок чоруу камгалаарын кончук тода, билдингир кылдыр берген. Мээң Кыйгырыымның ужуру-дузанын чамдык көдээ болгаш суур чагыргаларының баштыңнары чогуур үнелелди бербээн. Бир

эвес Ак-Эрик сумузуңуң чагырганын баштыңы болгаш шагдааның участок төлээзи ол Кыйгырыгда бердинген сүмелерни кичээнгейге алган турган болза, хөй кижиге олуртуп алган машинаны орукке чорутпас турган. Оон ыңай тыва улустуң чаңчылын езугаар октябрь айда куда эрттирбес турган.

Чурттуң Президентизинин күүсекчи эрге-чагырганын чаңгыс аай вертикаль шугумун тургусканы кончук шын болган.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чуртулгаларым! Озал-ондактын хайы-биле чидирген бодунуң уруглары, оолдары дээш Чазак сйлер-биле кады ханы качыгдал тур. Республиканың Чазаанын калбак хуралына ол качыгдалдыг айыл-халаптыг болушкуннарның дугайында чугаалажыр. Буруулугларга шыңгы харысалганы онаар.

Эрге-хоойлу камгалаар органның удуртукчулары, бүгү шагдаа ажылдакчылары бодунарның эрге-ажыңарже, даргаларыңар хүндүлээринче сагыш салбайн, хамыктын мурнунда конунарга бараан болууларны кыйгырдым. Эрге-чагырганың бүгү органны бо чылдың октябрь 22 болгаш 23 хүннеринде болган айыыл-халаптыг автомобиль озал-ондактарындан шыңгы түннелди үндүрер, республиканың девискээринге хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыраар дээш тодаргай хемчеглерни алыр ужурулуг.

Тыва Республиканың Чазаанда

«Шынга» харыы

ОРАЙ ХАЛЫЫРЫ АЙЫЛАДЫГ

Аныяк-өскен болгаш элээди назылыг уруглар ортузунда кем-херек үүлгедиглери болганчок болуп турары ниитилелди дүвүретпес аргажок. Ылаңгыя арага-дары ижип, бөлүгөжип алгаш кем-херек үүлгедирин болдурбас талазы-биле шыңгыы хемчеглер албас болза, алдырбайн барып болур. Бо дүвүрөнчиг айтырыг ТР-ниң Чазааның болгаш Чазак Даргазының кичээнгейинден дүшпейн турар.

лым-чолунга аар согугну алганнар.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак аныяк-өскен, элээди ажы-төл ортузунга кем-херектерже чыгады берги дег байдалдарны баш бурунгаар тургуспазының чугулазын ээлчеглиг хуралга онзагайлап чугаалаан болгаш соңгаарлатпас хемчеглерни дарый ажылдап кылырын дааскан. Чижээ, ооң санында бо айтырыг талазы-биле Чазактың күрүне илеткелин белеткээр, элээди болгаш аныяк оолдарның харысалгазын бедидер талазы-биле чогуур ажылдарны чорудуп, бо талазы-биле школарга лекция, беседаларны доктаамал чорудар, ажы-төлдүн, аныяк кижилерниң кижизидилгезинге ада-иелерниң, башкыларның ролюн бедидер, кожууннарга аныяктар болгаш элээди уруглар ортузунга кем-херектерни болдурбас талазы-биле Чазактың хүннерин эрттирер дээш, оон-даа өске. Бо чоокку үеде Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.К. Пюрюны болгаш ноябрь айда Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Д.К. Донгакты айтыптыг айтырыг талазы-биле Чазак хуралына дыңнаары көрдүнген.

Чазак чөвүлелиниң хуралына назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссияларның ажылын дыңнаары планнаттыганы. Ук комиссияларның харысалгалыг секретарлары колдуунда херээжен улус болуп турар, ынчангаш моон соңгаар оларның чартык кезин эр улустан тургузары чугула дээрзин хуралга онзагайлаан. Ол ышкаш ада-иелерниң, школарның, иштики херектер органнарының аразында демниг чорукту тургузарына чогуур хемчеглерни ажылдап кылыры чугула.

Нитизи-биле ажыл кылдынып турар-даа болза, ол дээштиг эвес болуп турары аныяктар болгаш элээдилер ортузунда кем-херек үүлгедилериниң эвээжээрден, харын-даа өзүп турарын херчилеп турар. Кол-ла чүве – черчерлерге, тус-тус тодаргай кижилер-биле ажылдаары, чон аразынче кирери, уруг-дарыгны чажындан төлептиг, кижизиг мөзүшүнарга кижизидери, аныяк салгалы дээш ада-иениң, улуг кижилерниң бедик харысалгалыг болуру чугула.

Н. МОНГУШ.

ШИНЧИЛЕЛДЕН ТҮҢНЭЛ ҮНДҮРЕР

2005 чылдың август 30-де № 96 «Шын» солунга «Чүге ындыг коор?» деп материалга тайылбырдан берип көрейн. Бо таварылгада материалдың автору өшкүнүң ээдин болгаш иштики органнарын ап алгаш, мал эмчилеринге көргүзөр турган. Черлик, хоралыг оъттарны доктаамал чигенинден, малдың иштики органнарына хоралыг болгаш хоралыг эвес аарыглар тыптып болур.

Малдың ээдинге болгаш иштики органнарына, ханынга аарыг дугайында сезинчиг айтырыг тургустунуп келгенде азы кандыг-даа таварылгада ооң ээдин болгаш ханын чиир, чивезиниң дугайында айтырыгны чүгле лабораторлуг шинчилел бадыткап болур.

Р.МОНГУШ,

ТР-ниң Ветеринария болгаш фитосанитар хайгааралының талазы-биле албанының удуртукчунуң оралакчызы.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына немелде киирериниң дугайында

2005 чылдың октябрь 21 № 86/452-4 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де хүлээп алганы «Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязын тургузарының дугайында» №126/613 доктаалы-биле тургустунган Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаашкын чорударына кандидатура талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 11 пунктузун удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына Дандар Калбаевич Долзатмааны бадылаар эргелиг кежигүн кылдыр томуйлаар, 1943 чылда төрүттүнген, Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдиң юризи, Россияның Аграр партиязының Тыва Республика салбыры идиң үндүрген.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарының дугайында

2005 чылдың октябрь 21 № 86/453-4 Кызыл хоорай

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарына кирген кандидатуралар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш база «Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазына Дандар Калбаевич Долзатмааны томуйлаар, 1943 чылда төрүттүнген, Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдиң юризи, Россияның Аграр

партиязының Тыва Республика салбырында идиң үндүрген.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Танды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына немелде киирериниң дугайында

2005 чылдың октябрь 21 № 86/446-4 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де «Танды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязын тургузарының дугайында» № 126/623 доктаалы-биле тургустунган Танды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаашкын чорудары-биле аңаа кандидатуралар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 11 пунктузун удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Танды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына бадылаар эргелиг дараазында кежигүннерни томуйлаар:

Нина Ивановна Семенова, 1953 чылда төрүттүнген, Дүрген суму чагыргазының даргазының оралакчызы, ажылдап турар черинден идиң үндүрген;

Аяс Юревич Сүге, 1981 чылда төрүттүнген, Танды кожуунуң талазы-биле ВСХП экономизи, чурттап турар черинден идиң үндүрген;

Эльвира Эзирикпеновна Чимит, 1964 чылда төрүттүнген, «Бүзүрел» эмчи-социал-педагогика төвүнүң социал педагогу, Бүгү-Россияның «Чаңгыс аай Россия» политиктиг партияның Тыва регионал салбырының Политчөвүлелинден идиң үндүрген.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына немелде киирериниң дугайында

2005 чылдың октябрь 21 № 86/447-4 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де «Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда

комиссиязын тургузарының дугайында» № 126/617 доктаалы-биле тургустунган Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаашкын чорударына кандидатура талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 11 пунктузун удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына Маадыр Балчырович Сатты бадылаар эргелиг кежигүн кылдыр томуйлаар, 1952 чылда төрүттүнген, түр үеде ажылдавайн турар, чурттап турар черинден идиң үндүрген.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң хүлээлгезинден бадылаар эргелиг К.В. Донгакты хостаарының дугайында

2005 чылдың октябрь 21 № 86/448-4 Кызыл хоорай

Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү Кежи Васильевич Донгак (девискээр соңгулда комиссиязының составына Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де № 126/617 доктаалы-биле томуйлаткан) Өвүр кожуунуң Хандагайты сумузунуң Төлээлекчилер хуралының депутатына

2005 чылдың июль 3-те соңгуттурган (Өвүр кожуунуң Хандагайты сумузунуң муниципалдыг түр соңгулда комиссиязының 2005 чылдың июль 4-те «Өвүр кожуунуң Хандагайты сумузунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулданын талазы-биле 2005 чылдың июль 3-те эрткен бадылаашкынның түңнелдерин тургузарының дугайында» № 61 шиитпири).

«Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 1 пунктузун «г» пунктузунга дүүштүр комиссияның бадылаар эргелиг кежигүнү тус чер бот-башкарыга органнарының депутаты болбас уjurлуг.

Үстүнде айтыптыг чүүлү өөренип көргөш база «Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузун удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. К.В. Донгакты Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң хүлээлгезинден ооң бүрүн эргезиниң доостур хуусаазы четпээнде хостаар.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

ДЫҢНАДЫГ

Өвүр болгаш Барыин-Хемчик кожуунарның девискээр соңгулда комиссияларының кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаадан эрте доозулганын барымдаалап, кандидаттар даңгызы идиң үндүрген, Россияның Күрүне Думазына, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына депутат мандаттарының хуваалдазынче кирген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарына, Өвүр, Барыин-Хемчик кожуунарның Төлээлекчилер хуралдарына, хөй-ниити катты-жыышкынарна, соңгукчуларга оларның чурттап, ажылдап, өөренип турар чериниң аайы-биле, үстүнде айтыптыг кожуунарның девискээр соңгулда комиссия-

ларының составына томуйлаашкыннар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээрин Тываның Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына (бадылаар эргелиг бир кежигүн), Барыин-Хемчикке (бадылаар эргелиг бир кежигүн) кежигүннер талазы-биле саналдарны бо дыңнадыгны парлап үндүрген хүнден эгелеп, чээрби хонук иштинде дараазында адресче кирип болур.

667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб.210, тел.(39422) 1-10-09).

Чугула айтырыгларның бирээзи

Тываның фтизиатрлары аарыг улус-биле судтажыр ужурга таваржып турар...

Он ажыг чыл бурунгаар Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязы туберкулез аарыын — иштилелдиң кадыкшылынга улуг кыжанышкын-дыр деп чарлаан. Төөгүде бир дугаар ол организация мындыг хевирлиг кылдыр кандыг-ла бир аарыгны аңгылап, демдегеп турары ол. Делегейде эң-не идепкейлиг инфекция — олүрүкчү СПИД-даа, маллярия-даа эвес, а туберкулез онза айыылдыг дээрзи чамдык улуска арай чиктиг-даа дыңналыр бооп чадавас. Чылдың-на делегейде 8-10 миллион кижиге туберкулезтан аарып, 3 миллион хире кижиге оол өлүп турар...

Тывада, шынап-ла, бо айыылдыг аарыг-биле демисел 10-

— Александр Георгиевич, Тыва — Россияда туберкулезтун ажык хевиринден хөйү-биле аарып турар девискээрлерниң санында кирип турар болгай. Республикада туберкулезка хамаарыштыр эпидемиологтук чедимче чок байдалдыг чылдагаанары кылдыр бир дугаарында чүнү адап болур силер?

— Шынап-ла, республикага хамаарыштыр алырга, эпидемиологтук байдал бөдүүн эвес: эпидемиологтук көргүзүлгөр Россияның ортумак деңгелинде 2-3 катап ажып турар. Оон чылдагааны чүдөл? Бир дугаарында, төөгүден тура-ла, Россияның ортумак деңгелинде бистиң денеливис бедик турган бооп турар. 1945 чылда Тывага 8-ле борбак орунуг тубдиспансер ажыттылган, а эмчилер ийи-чаңгыс-ла кижиге турган база (ам бо хүнде 50 хире фтизиатр эмчилер бар) туберкулезка удур туржур система, чугула техника — рентгенология, флюорография, өкпе аарыгынга удур эмнер чок турган.

— Ынчан хөй кижиге аарып турган ирги бе?

— Ийе, ынчангы сан-чурагайлар-биле алырга, туберкулезтан аараан улустун саны база хөй турган. 40 чылдардан эгелеп, өкпе аарыгынга удур тарылганы идепкейли-биле кылып эгелээ. А Россияга ол аарыг-биле эрткен вектин эгезинде-ле туржуп эгелээ: 1918 чылда Москваның туберкулезка удур чаа үениң техниказы-биле дериттинген, шыраак дээр эртем ажылдакчыларлык эртем-шинчилел институту ажыттылган. Ынчаар ап кээрзе, бо айтырыг талазы-биле Тыва 30 хире чыл чыдып калган бооп турар. Чогум 1991 чылда чонун туберкулезтан аарыры — 3, бичии улустун аарыг бээрзи — 4-5 катап бада берген турган.

— Ол эки көргүзүлгөр бе?

— Ынчанмай канчаар. 2002 чылга чедир бисти Москваның туберкулез институту хайгааралга ап, база бээр үргүлчү аңгы-аңгы комиссиялар кээп турган, Россияның Кадык камгалал яамызы бисти деткип турган. Оон ыңай, туберкулез институтунун болгаш Россияның Кадык камгалал яамызының санап турганы-биле алырга, бистиң республиканың көргүзүлгөрү, сан-чурагайлары кезээде шын турган. Ынчалза-даа чуртка социал-экономиктиг сандараашкынын уржундан Россияның болгаш Тываның чурттакчы чонунун амыдыралының денелиниң батканын туберкулезтан чонунун аарыры, хораары 2-3 катап көдүрлү берген.

— Силерниң-биле алырга, Тывада чоруттунуп турар профилактика хемчеглери республикада тургустунуп келген эпидемиологтук байдалга дүгжүп турар бе, кандыгыл?

— Силерниң айтырынарга холбаштыр мону демдеглексеп тур мен. Россияда сөөлгү 10-15 чыл иштинде бо аарыг ийи катап өскөн, чүгле ол көргүзүлгөр моон мурнунда-ла куду турган. Россия Федерациязының иштинге 1991 чылда 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр 34 хуу, 2002 чылда — 66,7, 2004 чылда — 68. Тывага аарыыр чоруктун денели 1991 чылда 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр 78 хуу, 2004 чылда — 220. Ынчаарга, Россия Федерациязында амдызында аарыыр чорук нитизи-биле 3,6 хуу өзүп турар, а Тывада 2001 чылдан эгелеп, 19,4 хуу баткан. Новосибирскиниң туберкулез институтунун санап турары-биле алырга, Тыва туберкулез аарыын тодарадып, тыва-

ры-биле Сибирь Федералдыг округтун 11 регионнарының аразында 2 дугаар черде, а диспансер ажылының шынарының талазы-биле 4 дугаарында турар.

Туберкулез аарыындан чок болуп хораары бисте амдызында куду-лавайн турар. Бо чылдың 9 айының иштинде 150 кижиге өлгөн, ол эрткен чылдыңдан 24 кижиге хөй азы 18,3 хуу. Бис бо талазы-биле ажылдап турар бис, 2005 чылдың бирги чартыныга көөрдө, өлүр чоруктун саны бичии кудулаан, ынчан 31,2 хуу турган болза, ам 18,3.

Барыин-Хемчик, Тожу, Чеди-Хөл кожууннарда туберкулез аарыының эпидемиологтук көргүзүлгөрү элээн бедик бооп турар, ол кожууннарда республика иштинде ортумак денелден көргүзүлгөр 1,5-2 катап улуг. Бай-Тайга, Таңды кожууннарда, Ак-Довурак хоорайда туберкулезтан хораар чорук бедик кылдыр демдеглеттинген. Ол черлерге кожуун чагыргалары, ведомстволар болгаш сонургалдыг кижилер-биле кады каттышкан коллежаларны база эрттирип турар бис. Ындыг арга эки түнелдерлиг болуп турар. Кызылга бо хонуктарда база ындыг хевирлиг туберкулез аарыындан хораар чоруктун чылдагаанары болгаш оон аарырын кудуладыр хемчеглер ажылдап кылырынга хамаарыштыр коллегия эрттирери планнаттылган.

— Силерниң чугаалап турарыңар-биле алырга, хемчеглер дүгжүп турар ышкажыл...?

— Ийе, ынчалза-даа республикада эпидемиологтук байдалды өөренип көргөш, ол хемчеглерни оон-даа күштелдирери чугула. Эрткен неделяда Чазак хуралында Дарга Кызыл хоорайның чурттакчыларының флюорографтыг шинчилгези чогуур деңгелде эвес дээрзин айыткан. Ол дээрзе туберкулезка удур кол хемчеглерниң бирээзи ол болгай, аарыгны эрте тодараткаш, аарыг кижиге өске улустарга аарыын чыпшырбазы-биле дүрген эмнээр чугула. Чазак Даргазы Кадык камгалал яамызынга, республиканың тубдиспансеринге болгаш Кызыл хоорай чагыргазынга 42,3 хуу көргүзүгүнү 70 хууга чедир көдүрерин дааскан Өвүр, Барыин-Хемчик дээр ышкаш кожууннарда флюорографтыг шинчилге 79 болгаш 61 хуу.

— Ол кожууннарга көөрдө, Кызыл хоорайда туберкулезтан аарыры хөй болуп турар ышкажыл?

— Чок, статистика аайы-биле куду. Ол элдеп чүлдү тайылыр-лаары бөдүүн: бир эвес хоорайга флюорографтыг шинчилгени калбаа-биле чорудуп турган болза, хөй аарыг улус илереттинер, аңаа дүүштүр аарыг улус саны хөй болуп болгай. Чогуур деңгелге флюорографтыг шинчилгени чорударга 3-4 чылдың иштинде аараан улустун статистиктиг медээлери улуг боору амыдыралда бадыткаттылган, оон соонда эвээжеп эгелээр.

Чонун шынарлыг шинчилгезин эрттиреринге шаптыктап турар байдалдар база бар, чижээлээрге, Кызыл хоорайже кожууннардан көжүп кээп, чогуур шинчилге эртпейн турар чонун саны база көвүдээ, ынчангаш бо бүгүнү чүгле эмчилер боттары организастап шыдавайн турар.

— А кандыг арга-биле Кызылдың чурттакчыларының флюорографтыг шинчилгезин калбаа-биле чорудар деп турар силер?

— Бис чонун чизе-санын бүдүрүлгелер, организациялар, өөредилге черлери болгаш республика-

10 чылдарның иштинде чидиг айтырыгларның бирээзи болуп турар. Бо айтырыгны ай санында Чазактын хуралдарына көрүп, чылдың-на тускай сорулгалыг программаларны хүлээп ап, акша-хөрөгүнү чидирчүп, кожууннарда туберкулезка удур Чазак хүннерин эрттирип турар. Бо бүгү хемчеглерниң дээштиң чогуу кайы хирел? Туберкулезтун массалыг нептерээшкиниң чылдагааны чүдөл: чонун билиниң кудузунда бе азы эмчилерниң болгаш социал албан черлериниң чедир ажылдавайн турары бе? Бистиң солунуң айтырыгларынга тубдиспансерниң улуг эмчизиниң оралакчызы А.Г. Матракинни харыылап бээрин дилээн бис.

ның ажыл чок хамаатыларының аайы-биле тургускаш, ол албан черлериниң удуртукчуларына ажылдакчыларына шинчилге эрттирген турарын дагзыр бис. Бо талазы-биле айтырыг Кызыл хоорай чагыргазының деңгелинге шийтпирлеттинер ужурлуг.

Көжүп чоруур рентген-биле март, апрель айда эрттирген шинчилге ындыг-ла кончуг дээр чок болганын демдеглээр апаар, чижээлээрге, суд приставтарының эргелелиниң 112 ажылдакчызындан чүгле 29 кижиге, хөгжүм-шии театрының 142 ажылдакчыларының 45-и эрткен дээр, мындыг хевирлиг чижектерни ам-даа адап боор.

— Хөй катап флюорография шинчилгези эртерге кадыкка хоралыг, рак дээр хевирлиг аарыглар тывылдырар-даа дигир болгай...

— Бир эвес ындыг турган болза, ону кым-даа чөпшээрес болгай. Бо шинчилгени бүгү Россия Федерациязының девискээринде эрттирип турар болгай. 2002 чылда флюорография аргазы-биле 44 муң 469 туберкулезтун ажык хевиринден аараан улус илереттинген, ол дээрзе аараан шупту кижилерин 48,7 хуузу-дур. А Тывага 380 кижиге азы нити аараан чонун 60,2 хуузу. Ынчаарга, Тывада флюорография-биле шинчилгени калбаа-биле чорудуп турарын санавайн алырга, нити Россия Федерациязынга көөрдө, Тывада тыныш органнының рактан аарыры куду болуп турар. Онкология аарыгларының тыптып турары, колдуунда бүдүрүлгелерниң октап турар хоралыг чүлдүрден, радиациялыг объектилер барындан тыптып турар. Бо талазы-биле күрүениң Санэпид-хайгааралы, радиация албаны, Онза байдалдар яамызы хайгааралды чорудуп турар.

— Тывада туберкулезка хамаарыштыр байдал кичээнгейде деп болур ышкажыл але?

— Ынча деп болур, ийе. 4-5 чылдарның дургузунда хенертен көвүдээр болгаш баткан чүве чок, эпидемиологтук көргүзүлгөрү кайы хамаанчок шимчээшкини чок, харын оон доктаамал кудулаашкыны чоруп турар.

Шупту чүве каяа дески боор. Туберкулезтун езулуг инкубаторларын — бистиң хоругдал черлери деп болур Дыка хөй херектенер туберкулез аарыындан аарааш, хосталы берген соонда улаштыр эмненмейн, былдап чоруп тургаш, чок кижилеринге, долгандыр турар улусунга тарадып турар. Чогуу ындыг улусту Федералдыг хоойлу езугаар эрге-хоойлу органны болгаш суд черлери таварыштыр күш-биле чытырып, албан эмнедери көрдүнген-даа болза, ол механизм амдызында Россияда-даа, Тывада-даа ажылдавайн турар. Бо хүнде бистиң фтизиатрларывыс эмнедиринден былдап турар 130 кижини судта билдиртип каан. Оларның чүгле 5-ин суд таварыштыр туберкулез стационарларыне албан эмнедери-биле чоруткан.

Доктаамал чурттаар чери чок аарыг улус талазы-биле айтыры база нарын болуп турар. Албан езузунун статистиказы-биле олар божтар санынча база кирбейн турар, ынчалза-даа бажың-балгады чок кылдыр санаттырып турар. Стационарлар доктаамал туруп шыдавас болгай, чедир эмнеттинмээн, элээн болгаш катап эмнээшкин эртер ужурлуг улусту үндүрүлгелерге, бир-ле төрөлнүг барып, аңаа хонуп-дүжүп тура, олар-

ны база аартып каар-дыр. Даштыкы чурттарның арга-дуржулгазын езугаар ындыг улуска чурттаар, социал дуза, эмнер алыр приюттар ажыдар болза эки дийин. Черле ынчаш бо ийи таварылгада социал албан черлериниң, эрге-хоойлу болгаш суд черлериниң туберкулезка удур эмнежип ажылдаары негеттинип турар.

— Силер кончуг чугула теманы көдүрүп келдиңер. Ооң-биле холбаштыр айтырыг: туберкулезка удур калбак хемчээлди хемчеглер эрттиреринге бистиң чурттакчы чонустунуң культуразы кайы хирел?

— Силер шын чүлдү айтырып олур силер. Туберкулезтан аарыры чүгле медицинаның сайзыралының денгелинде, эмчилерниң кызымаандан эвес, чурттакчы чондан, оларның санитар талазы-биле билиинден, культуразындан хамааржыр дээрзин ултаза эки. Бистер республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга санитар-чырыдышкын ажылдарын чорудуп турар-даа болзувуса, чон ол айтырыгны айыылдыын, чидин чедир билбес, херекке албас боор-дур. Туберкулез — ол халдавырлыг аарыг-дыр. Ынчангаш маңаа культура кол рольду ойнап турар: бир эвес аарыг деп билдине берген болза, долгандыр турар улусунга, чок кижилеринге аарыг чыпшырбайн, өг-бүлениң турбас ужурлуг. Шак бо айтырыгны улус чедир билбес боор-дур. Оон аңгыда, эмнедери-биле чедип кээр эвээш, халдавырлыг аарыглыг айыылдыг кижиге боорундан уштунуп, аарыгны шуут үзе эмнедип алыры чугула. Маңаа өй-шаанда эмнедери чугула, а олар бо дүрүмнү доктаамал сагывайн турар. Маңаа хамаарыштыр янзы-бүрү оптуг аргаларны ажыг-лаарын кызар-дыр бис. Чижээлээрге, суму чагыргаларында ченерни изиг чөм-биле катый бээрин өөредип ап турар.

— Черле ынчаш тус чер чагыргаларының туберкулезка удур хемчеглерге кирип турар үлүг-хуузу кайы хирел?

— Кожууннар чагыргалары-биле 2004 чылда дугуржулгалар чарып алгаш, сырый ажылдап эгелээ бис. Тус чер чагыргалары флюорографтыг шинчилге эрттиреринге, аарыг улусту эмнедиринче болгаш оларның эмнээшкин соонда амбулаторлуг эмнээшкин уламчыларынга дузалажып турар. Кожуун болгаш суму чагыргаларының дузазы-биле кожууннарга флюорографтыг шинчилге ортумаа-биле 82 хуу болган. Чогуу шупту тус чер чагыргаларының идепкейи бедик эвес боор-дур, ам канчаар ажылдаар апаар.

Эң улуг кичээнгейни олче республиканың Чазак салып турар. 1996 чылда-ла туберкулезка удур немелде хемчеглер чорудар доктаалды, 1998 чылда социал нарын аарыгларга удур немелде хемчеглер чорудар доктаалды, 2005 чылды 2006 чылга чедир узадып каан 1999 чылда «Туберкулезка удур сонгаарлады болбас хемчеглер дугайында» деп тускай сорулгалыг программаны хүлээп алган. Чазактын бо документилеринге үндөзилеп, саң-хөө болгаш материалдыг дузаны, эмнерни аңылап берип турар. Бо чылын республика программасы-биле база акшатагерик кээрин манап турар бис.

— Четтирдим, Александр Георгиевич.

— Бүгү республиканың чурттакчыларына кадыкшылды күзедим. Ю.ШЕЛУДЬКО чугаалашкан.

Николай Павлович ФЕДОРОВ

Ада-чурттуң Улуг дайынының идепкейлиг киржикчизи, көскү партия болгаш совет ажылдакчы Николай Павлович Федоров 2005 чылдың октябрь 25-те амыдыралының 83 харлыында мөчөөн.

Н.П.Федоров 1922 чылдың декабрь 22-де Красноярск крайның Пировск районун Петропавловка суурга төрүттүнгөн. 1946 чылдан бээр партия кежигүнү. Тываның совпартшколазын болгаш СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

Совет Шеригниң хүрээленинче 1941 чылда келдирткен. Омскиниң шериг училищезин дооскан соонда Украинаның 1, Белоруссияның 2 фронтуларының составына Ада-чурттуң Улуг дайынына киришкен.

Совет Шеригниң хүрээленинде халашкан соонда 1947 чылда Тывага келгеш, Өвүр районга алды чыл ССРЭ-ниң Белеткелдер яамызының төлээлекчизи болуп ажылдаан. Дараазында чылдарда Өвүр райкүсكومунун даргазының оралакчызынга, СЭКП Өвүр райкомунун ийги серетарына ажылдаан. 1958 чылда партия Каа-Хем райкомунун секретарына сонгуктан. 1961-1963 чылдарда ол-ла районун «Октябрь 14 чылы» колхозтун даргазынга ажылдаан. 1965 чылда партия Каа-Хем райкомунун бирги секретарына сонгуктан, ол албан-дужаалга 12 чыл ажылдаан. 1977 чылдан 1986 чылга чедир СЭКП Тыва обкомунун даргады партия комиссиязының чанында чораан.

Н.П.Федоров партия, совет болгаш ажыл-агый органнынга ажылдап чораан үелеринде Каа-Хем районунун социал-экономиказын хөгжүдеринге улуг күш-ажылчы үлүүн кириген. Ол дуржулгалыг, принципиалдыг, шыңгыы негелделиг, ажылы чонун айтырыгларын болгаш хереглелдерин кичээнгейлиг көөр удуртукчу чораан.

Н.П.Федоров республиканың хөй-нитти амыдыралына идепкейлиг киришкен. Партия обкомунун кежигүнүнге чаңгыс удаа эвес сонгуктан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үш чыыжының депутаты чораан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун даргазының оралакчызынга ажылдаан.

Дайынчы болгаш күш-ажылчы ачы-хавыязы дээр Н.П.Федоров ийи Күш-ажылдың Кызыл Тук, Кызыл сылдыс орденнери болгаш ССРЭ-ниң хөй санныг медальдары, Тыва Республиканың Ордени-биле шаңнаткан.

Николай Павлович өг-бүлениң үлегерлиг, идегелдиг ээзи, кадайы Галина Петровна-биле кады уругларын, оларның уругларын, уругларының уругларын өстүрүп, кижизиткен.

Кайгамчыктыг эштиң, бедик мөзү-шынарлыг кижиниң дугайында чырык тураскаал бистиң угаан-медереливиске кезээде камгалаттынып араска.

Ш.Д. Ооржак, Д.К.Х. Ооржак, В.М.Оюн, В.Г. Вальков, Б.К.Балчый-оол, А.А.Зайцева, Г.Ч.Ширшин, К.А.Маспык-оол, А.К. Канзай, С.В.Тарулин, Д.Л. Тинмей, В.Л.Маслов, Ю.С. Катков, М.К. Доржукай, С.К. Долгар, А.А. Салчак, В.Г. Мурыгин.

Даарта — Тыва Прокуратураның 70 чылы

Виктор КИЗИКИН: "Кижилер шынга база хоойлунуң тиилээринге бүзүрээр ужурлуг"

Октябрь 28-те Тываның Прокуратуразы 70 харлаар. 1935 чылда Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиуму Күрүне прокуратуразының дугайында Дүрүмнү бадылаан. Биче Хурал Президиумунуң Даргазы Адыг-Тюлюш Хемчик-оолдуң ат салганы бо документ тыва прокуратураның төөгүзүнүң бирги арны болган. 17 чүүлден тургустунган Дүрүмнүң бирги кезеңде республиканың прокуратуразының сорулгаларын тодаргайлаан. Оларның эң-не колу—аныяк республиканың эргелерин, бот-догуннаашкынын, арат массаларның эргелери, хостуг чоруун камгалаары, культураны, политиканы, өөредилгени сайзырадырынга оларның чаңгыс сеткилин камгалаары болур. Ол чүүлде мал ажил-агынын сайзырадырының сорул-

—Виктор Иванович, Тываның Прокуратуразының 70 чыл болганы биле байыр чедирерин чөпшээр көрүңер. Байырларыңарны кандыг чедишиктер биле уткуп туру силер?

—Прокуратура органнарының ажил-чорудулгазы хей талалыг, ынчангаш силернин айтырыыңарга кысказы-биле харыылаайн. Бистиң ажылывыстың кол угланышыкы—хамаатыларның эрге-ажыын, хостуг чоруун камгалаары. Кижилер шынга, хоойлунуң тиилээринге бүзүрээр ужурлуг. Биске колдуунда хоойлуда көрдүнгөн эргелерин камгалаар дээш хей санныг даргаларга барып, шийтирлеп чадашкан хамаатылар кээр. Эң билдингир, тодаргай бедик мергежилдиг юридиктиг дузаны чонга халас чедирип турган, ам-даа чедирип турар чаңгыс орган—прокуратура. Бо чылдың тос айларында Тываның Прокуратуразына 3109 чагаа-билдиришиктер келген, эрткен чылдың бо үезинге денээр, 799 чагаа эвээш. 2709 хомудалды болгаш билдиришиктерини ажилдакчылар сайгарып көргөш, харыыларны берген. 319 чагааны күсседири-биле хамаарышкан албан черлеринче чоруткан. Бо саннар дээрге, прокуратурага чоннуң бүзүрелин, бөдүүн чон-биле ооң харылзаазын, прокурор хыналдаларының амыдыралда ажыктыын, түңнелдин херечилеп турар-дыр.

Күш-ажыл дугайында хоойлужудулганың күсселдезин хынап хайгаараары—прокуратураның бир кол сорулгаларының бирээзи. Бо чылдың эрткен тос айларында кижилерниң ажилдап алган шалың акшазын төлөп бербээни дээш судтарже 15 млн. 217 муң рубль түңнүг акшаны негээн 1253 хамаатыларның билдиришиктерин чоруткан. Эрткен чылын 507 билдиришиктерини судче чоруткан. 1 млн. 510 муң рубль түңге 898 хомудалды суд шийтирлээ. 145 административтиг херектерни оттурган, оларның иштинде 31-и

удуртукчунуң күсседири турар албан-дужаалыңга таарышпазының дугайында болган. Ук херектерни көргөн соонда, он бир удуртукчуну албан-хүлээлгезинден хостаан. Дөрт миллион ажыг рубль төлөп бербээни дугайында беш кеземче херээн оттурган. Судче чоруткан бо херектерниң ийзин көргөн түңнелинде 1 млн. 309 муң ажыг рубльди эгиткен. "Ника" деп кызыгаарлаттыңан харыысалгалыг ниитилелдиң удуртукчунга хамаарыштыр шийтел күштүг болуп кирген, ооң удуртукчунуң үш чыл дургузунда удуртур албан-дужаалга ажилдавас кылдыр шийткен.

Алдыңан хемчеглерниң түңнелинде ажил төлөвириниң өрөзүн 27,5 млн. рубль чедир кызырган. Шалың талазы-биле ол өре ам 48 млн. ажыг рубль арткан. Шалың төлөвирин турган бүдүрүлгелерниң саны чыл эгезинде 90 турган болза, ам 76 чедир кызырылган.

Бистиң ажилдакчыларывыс күш-ажыл камгалаалының дугайында хоойлунуң күсселдезин хынап турар. Ооң түңнелинде бүдүрүлгеге озал-ондакка таварышкан 55 кижини, амы-тынындан чарылган 2 кижини илереткен. Ниитизи-биле алырга, бүдүрүлгелерге болу бээр озал-ондактың саны, кижилерниң өлүп хораары кызырылган.

—Виктор Иванович, сөөлгү үеде эрге-чагырганың вертикаль шугумунуң дугайында, тус черниң хоойлужудулгазын федералдыг хоойлужудулга-биле дүүштүр кылыр болгаш чаңгыс аай эрге-хоойлу шөлүн тургузар дугайында хей чугаа чоруп турар. Тывада бо талазы-биле чүнү кылып турарыл?

—Девискээр хоойлужудулгаларын Россия Федерациязының Конституциязы-биле дүүштүр кылыр ажыл 2000 чылдың июнь айда эгелээ. Бистиң амгы үевиште федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк чаа хоойлуларны янзы-бүрү деңгелде кылып турар. Бо

галары база көрдүнгөн.

Күрүнениң эрге-чагырга, эргелел органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, хей-ниити болгаш хуу организацияларының кижилериниң хоойлуну сагырын күрүне өмүнээинден хайгааралын прокурор күсседир. Ол ышкаш баштайгы истелге чорудар органнарның, судтарның кеземче болгаш хамааты херектеринге үндүргөн шийткелдерни хайгаараар.

Прокурор ажилдакчыларының бо чылдың эрткен айларында чүнү кылганының, кандыг сорулгалар оларның мурнунда салдынганының дугайында Тыва Республиканың прокурору В.И. Кизикин-биле бистиң корреспондентивис ооң 70 чыл болур байырларының бүдүүзүндө чугаалашкан.

чылдың эрткен тос айларында прокурорлар сес муң ажыг хоойлу үрээнин илереткен, 815 хоойлу езугаар эвес эрге-хоойлу актыларын өскерттир негээн, 2670 айтышкын-таныштырылганы кириген, 198 административтиг херекти оттурган, 1610 билдиришиктерни судче кириген.

Прокурорларның хыналдалары күрүне эрге-чагырга органнарының 27 хоойлу езугаар эвес эрге-хоойлу актыларын илереткен, оларның иштинде 22-зи нормативтиг характерлиг. 15 удурланышыктерни үндүргөн, 18 билдиришиктерни судче чоруткан. Тыва Республиканың 29 хоойлунуң телевилелин хынаан. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче 16 информацияны чоруткан, оларны кичээнгейге хүлээп алган. Тус чер бот-башкарылганының органнарының хоойлу езугаар эвес 535 эрге-хоойлу актыларын өскерттир негээн, ол эрткен чылгы көргүзүлгелерге бо-даарга, колдуунда ийи катап хей.

Чаа тургустунган муниципалдыг тургузулгаларының соңгудаларын эрттирериниң хүнүн тодаргай айтырыгны судче кириер ужурга таварышкан бис. Тыва Республиканың Дээди суду төлээлекчи органнарның депутаттарының болгаш чаа тургустунган муниципалдыг тургузулгаларының баштыңнарының соңгудаларын 2005 чылдың июль 3-те эрттирерин шийтирлээ болгаш соңгудалар эрткен. 122 муниципалдыг тургузулгаларының баштыңнарының 121-и соңгуткан. Улуг-Хем кожуун талазы-биле билдиришиктерни судче кириген.

—Соңгудла хоойлужудулганы сагып турарыңар чугаалап көрүңер. Ооң хажыдышыкнарының дугайында массалыг информация чепсектеринге чаңгыс эвес удаа бижип турган болгай.

—Соңгудла кампаниязының үезинде прокурор хыналдаларының талазы-биле 50 айтышкын-таныштырылганы берген, тос

административтиг база соңгудла эргелериниң дугайында ийи кем-херекти оттурган. Бүгү административтиг херектерни көргөн. Буруулуг кижилерге харыысалганы онааган. Кем-херектерни судка көөрү-биле кириген.

Оон аңгыда массалыг информация чепсектеринге хамаатыларның соңгудла хоойлужудулгазының янзы-бүрү хажыдышыкнарының дугайында бижээн материалдарыңа, чугаалаан чугааларыңа хамаарыштыр сес кеземче херээн оттурган. Оларның иштинден ийзин судче кириген.

—Виктор Иванович, Тыва — дотация ап турар республика болгай, Москвадан республикага кээп турар бюджет акшазын санап турар кижилер бар ирги бе?

—Экономика адырыңа хыналда чорудары — мурнады көөр кол угланышыкының бирээзи болуп артар. Бо чылын бюджет адырыңа хамааржыр хоойлунуң 170 хажыдышыкынын илереткен. Чүс хире айтышкын-тайылбырны берген. Ниитизи-биле алды миллион хире рубльдиң бюджет хөреңгизин оорлап чарыгданының фактыларының талазы-биле он кеземче херээн оттурган. Бүгү херектерниң истелгези чоруп турар. Республиканың бюджетин тургузар талазы-биле хоойлу чогаадыр ажилга киришкен бис. Күрүне эрге-чагырга органнарыңа алды информацияны чоруткан бис, оларны республика бюджетиниң дугайында хоойлу хүлээп алырда өөренип көргөн.

Бо чылдың тус чер бюджеттерин тургузарда хоойлу үрээң фактыларга хамаарыштыр ону эдер хемчеглерни алган. Чаа тургустунган муниципалдыг тургузулгаларының келир чылгы бюджетин тургузарың хоойлу езугаар чорудуп турарың хынап турар.

Бюджет болгаш үндүрүг хоойлужудулгазын сагып турарыңа прокурорлар хыналдазын боттандырган түңнелинде республика

Тыва Республиканың прокурору В.И.КИЗИКИН.

бюджетинче 17 миллион рубль кирген. Ол дээрге Тывага эвээш эвес түңнүг акша-дыр.

Ажыы-биле чугаалаарга, экономика адырында прокурорларның чорудар ажылы коңчуг хей.

—Виктор Иванович, Тывада бойдус камгалал организацияларының ажылы шала кошкак деп санаар мен. Чижээ, чайын хууда машиналарны Улуг-Хемге чуур, арга-арыг өрттери көвүдээр... Бо угланышыкында прокуратураның ажылын кысказы-биле таныштырып көрүңер.

—Чер, экологтуг, санитар-эпидемиологтуг болгаш лицензия хоойлужудулгазының сагылгазыңа хыналданы кылган бис... Хыналданың түңнелинде хоойлу-дүрүмге дүүшпес 9 доктаалга удурланышыкынын илереткен, 200 хире айтышкын-таныштырылгаларны болгаш сагындырылгаларны кылган. Судче 20 билдиришиктерни кириген, 23 кижиге корум-чурум харыысалгазын онааган. Арга-арыг өрттеринге хамаарыштыр 29, чөпшээрел чок аңнааны дээш РФ-тиң КХ-ниң 258 чүүлү-биле 6 кеземче херектерин оттурган, оларның ийзин прокуратура органнары истеп тодараткан болгаш судче кириген. Мөңгүн-Тайгага биосферлиг камгалалдыг черниң девискээринден РФ-тиң Кызыл дептеринче кирген болгаш чер кырында чидериниң кырында келген хевир — дагалтай архарын боолаан браконьерни шийткен.

Номчукчуларны элезиндег хей-ле саннар-биле таныштырып болбайн канчаар. Ынчалза-даа аңаа бодаарга, радиоактивтиг

артынчыларны үндүр сөөртүрүнүң айтырылгыңа республиканың прокуратуразының принципалдыг хамаарылгазы Иркутск хоорайда радиоактивтиг херелденишиктерниң бүгү үндезинерин үндүр сөөрткенге салдарлыг болганын чугаалаары чугула. Казымал байлактарны ажыглап турарларга, тус чер бот-башкарылгаларының болгаш ону контролдаарының органнарыңа, ол ышкаш Сибирь федералдыг округта Россияның бойдус хайгаарал черинче айтышкын-таныштырылгаларны кирип турган бис...

—Тывада эң сула ажылдыг адыр—чуртталга коммунал ажил-агы болгай. Ол ышкаш кышкы сезонга белеткел, электроэнергия өжүрер таварылгалар, хөмүр сөөртүлгези...

—Айтырыг билдине берди. Бис Сибирьде чурттап турар болганывыста кижилер бүзүрүңе чылыг херек. Прокурорнуң хыналдалары-биле бо угланышыкыңа муң хире хажыдышыкнары илереттинген. Одалга котелунуң бүзүрүңге прокурорну тургузуп каары болдунмас болбайн аан, ынчалза-даа кышка белеткел айтырылгыңар хайгаарап турар болгаш чуртталга-коммунал ажил-агының тарифтеринге хамаарыштыр хомудалдар-биле ажилдап четтигип турган бис. Удурланышыкнары, айтышкын-таныштырылгалар, торгаалдар-даа турган. Албан ажилдакчыларыңа, ооң иштинде тус чер бот-башкарылгаларыңа баш бурунгаар сагындырылгаларны кирип турган бис. Чуртталга-коммунал ажил-агыңа бюджеттен көрдүнгөн акша-хөреңгини

өскээр ажыглап турганы болгаш электрилик энергиязының курлавырларын хоойлу-дүрүмге удур өжүрүп турган фактыларга 14 кеземче херээн оттурган. Оларның үжүнге суд шийткелди үндүргөн. Бо херектерде когарал 13 миллион рубль ажыл турар.

Бо ажыл 45 хонукта Тывага одаар хөмүр-даш курлавырын тургузуп алырынга болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының барык бүгү объектилеринге септелгени чорударынга салдарлыг болганы чугаажок.

— **Бистиң республикада кем-херек үүлгедиишкени, ооң иштинде назы четпээннерниң кем-херек үүлгедир чоруктары өзүп турарын кижилер бүрүзү билер. Бо угланышында прокуратура кандыг ажылдарны кылып чорудуп турары?**

— Бо дээрге эң аарышкылыг айтырылганың бирээзи болур. Бо айтырыгны шийтпирлээри-биле элээдилерниң кем-херек үүлгедир чоруктарына удур шупту демниг туржуру чугула болур. Ону шийтпирлээринге күүсекчи болгаш хоойлу-дүрүм эрге-чагыргазы, муниципалитеттер, аныктарның хөй-ниити организациялары, шупту киржилгелиг болур ужурулуг. Тываның хоорайлар, суурларында төлевир чок спортчу секциялар, техниктиг чогаадылга бөлгүмнери эвээш ажылдап турар. Спорттуң шериг-техниктиг болгаш дузалал хевирлери шуут чок-тур. Күш-шыдалы четчир анык оолдар кылыр чүве чогуңдан гашиш болгаш марихуана шенеп, спирт холумактыг суксуннар ижеринге өйлөшкен. Ооң түңнелинде ажы-төлдүн кем-херектер үүлгедир чорук эртен чылдан өзүп, өлүрүүшкүн 3 катап, оор чорук 17 катап, үптээшкүн 10 катап көвүдзөн.

База бир айыыл — чыл келген тудум шеригже келдирткен оолдарның хөй кезини арып-баксыраан кээп турары. Ажы-төл чиир чүве чок болуп турар. Өскүстер болгаш хайгаарал чок арткан тояп чоруур ажы-төлдүн мурнунга бис шупту канчаар-даа аажок улуг өрелиг бис. Бо бүгүнү база прокурорнуң хыналдалары бадыткап турар.

Прокурорлар назы четпээннерниң камгалалына хамаарыштыр хоойлу дүүшпес 400 хире эрге-хоойлу актыларына удурланышыңнарны, 800 хире айтышкын-таныштырылгаларны база негелде билдиришкенин кылган. 174 кижиге корум-чурум харысалгазын онааган. Эзирип алгаш ажы-төлүн эттеп-дарлаар 39 ада-иелерге административтиг харысалга херээн оттурган. Өскүс ажы-төлдү хайгаарал турары дээш база өске-даа пособиелерге өрелерни төлөттиреринге 2 миллион хире рубль түңгө 150 негелделерни судтарже кириген. Барык 300 муң рубльге 95 негелделерни сайгарып көргөш, хандырган. 27 негелделер езугаар оорлаан өңчү-хө-

реңгини эки тура-биле эгидеринге даянган, бүдүрүлгелер ажылын соксаткан.

Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның албан черлериниң акша-хөрөңгизин өскээр ажыглаанындан акшаландырышыңында 138 муң рубльге самчыгдан таварылгалар илереттинген. Ол улуг эвес түн, ынчалза-даа хандыр бодап көөр чүве болза, бис ажы-төлүвүске мороженое, конфета, бананны садып берип турар болзувусса, ада-иези чок өскүстерге ындыг байдалды кым-даа тургуспас. Ындыг турбуже күрүнениң өскүстерге берип турар хлевин ушта соп алыр кижилер бары илереттинип турары ол. Прокурорнуң ажыл-чорудулгазының түңнелинде каражаны төлөттирген болгаш буруулуг албан-дужаалдыг кижилерге корум-чурум харысалгазын онааган.

Назы четпээннерниң эргелерин камгалаар, элээдилерниң кем-херек үүлгедиглер чоруктары-биле демисел айтырыныче моондаа соңгаар улуг кичээнегейни салып ажылдаар бис. Бо чылда ук айтырылгар республиканың эрге-хоойлу камгалалының органнарының удуртукчуларының чөвүлел хуралдарына болгаш ТР-ниң прокуратуразының коллегия хуралдарына чаңгыс эвес удаа көдүртүнгөн. Прокурорнуң негелделери-биле ооң мурнунда назы четпээннер херектериниң талазы-биле ажылды чорудуп турган секретарь ажылы, бо чылдың майда республикага 4-ле кижилер турган болза, ам кожуун бүрүзүнде катап тургустунган. Бо угланышыңында кылыр ажылдар амдаа хөй. Ооң иштинде профилактика системасында прокурорнуң хайгааралын күштелдирери чугула.

— **Милицияның тода болгаш чурумчуттунган ажылы чокта кем-херек үүлгедиишкенин чавырылдырып болдумас. Кем-херек үүлгеткен кижилер бүрүзү хоойлу-дүрүм езугаар яланы албан чүктээрин билген турар ужурулуг. Кем-херек үүлгедиглери болганының дугайында дыңнадылганы милицияның талазындан бүрүткевейн баар таварылгалар ховар эвес дизимзе, Америка ажыда бербес боор мен. Ол хамаанчок каразытырып турар кижини дилеп тыварын чарлаан турда безин, ол кижилер иштики херектер эргелелиниң чанында чурттап турар...**

— Бо айтырыгың база Тываның эрге-хоойлу камгалалының органнарының удуртукчуларының чөвүлел хуралдарына чаңгыс эвес удаа көдүрүп турган. Кем-херек үүлгедиишкенин чавырып көөр, бүрүткээр, даңзылаарының хоойлузуң сагырының хайгааралын күштелдирген бис. Бо айтырыгың ТР-ниң ИХЯ-ның удуртукчулары база кичээнегейни угландырган. Ынчап кээрге, ИХЯ-биле кады “Кеземче херээ от-

турарындан ойталаанының доктаалдарын үндүреринге хоойлу сагылгазын быжыглаарының талазы-биле хемчеглер дугайында” дужаал хүлээп алдынган. Кем-херек үүлгедиглериниң бүрүткелин хоойлу-дүрүм езугаар чорударының талазы-биле немелде хемчеглер болгаш иштики херектер органнарынга кем-херек үүлгедиглериниң дугайында дыңнадылганы хүлээп алышыңының үезинде хоойлу-дүрүм хажыдышың кынарнын болдурбазының талазы-биле база сагылдырылары-биле кады ажылдажылганың Айтышыңы ажылдап кылдынган. Республиканың прокуратуразы биле ИХЯ кем-херек үүлгедиглериниң дыңнадылгаларын бүрүткээр, даңзылаар болгаш сайгарып көөрүнүң талазы-биле хоойлу-дүрүм сагылгазын хынаар сорулгалыг үнүшкүннерни кылып турар. Ооң түңнелинде кем-херек үүлгедиглериниң даңзыындан чажырган 6 кем-херек үүлгедиишкени илереткен болгаш иштики херектер органнарында албан-дужаалдыг 2 кижиге, ол ышкаш Өвүр кожуунуң иштики херектер эргелелиниң начальнигинге хамаарыштыр кеземче херээ оттурган.

Прокурорнуң киржилгези-биле 400 ажыг чажырыткан турган кем-херек үүлгедиглерин бүрүткээр. Оларның 350-инге кеземче херектерин оттурган. 132 милиция ажылдакчыларына, ооң иштинде 7 кожуунуң иштики херектер эргелелдериниң удуртукчуларына корум-чурум харысалгазын онааган. Мөңгүн-Тайга болгаш Барыин-Хемчик кожууннарның иштики херектер эргелелиниң начальниктерин албан-дужаалындан хостаан. 9 кеземче херээ оттурган болгаш судче кириген, оларның бирээзи Өвүр кожуунуң ИХЭ-ниң начальнигинге хамаарышкан. Айтылган херектерге буруулун бадыткаан үш шийткелди суд үндүргөн, оларның бирээзи Барыин-Хемчик кожуунуң ИХЭ-зиниң начальнигиниң оралакчызынга хамааржыр.

Прокурорлар ниитизи-биле иштики херектер органнарының албан ажылынга эрге-хоойлу хажыткан 22 ажылдакчыларына 21 кеземче херектерин оттурган болгаш республиканың судтарыне кириген. Кеземче херек чорудулгазының хоойлу-дүрүмүнде янзы-бүрү хажыдышыңнар дээш иштики херектер органнарының барык 400 албан-дужаалдыг ажылдакчыларына корум-чурум харысалгазын онааган.

Албан-дужаалдыг ажылдакчыларның эрге-дужаалын ажыглап алгаш хээли алыры-биле холбашкан 4 кем-херек үүлгедиишкени прокурорлар бүрүткээр. Оларның бирээзи Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызынга хамаарыштыр болган.

Прокурор ажылында база бир кол угланышың — судтарга күрүнениң буруудадышыңын детки-

ри. Эрге-хоойлу камгалалының органнарының кем-херек үүлгедиглеринге удур ажылын дүүшүргө чугула ажыл прокурорга онаажыр. Аар кем-херектерни истээри-биле кады ажылдажылганың оперативтиг истелге бөлүктери тургустунган болгаш ажылдап турар. Республиканың эрге-хоойлу камгалалының органнарының удуртукчуларының бо чылгы чөвүлел хуралына мал оору, хуу ажык-кончаа сүргөш күш дөгзөн кем-херек үүлгедиглери, терроризм, организаствыг кем-херек үүлгедиглери, наркотиктер болгаш алкоголь продукциязын хоойлуга удур садып-саарар чорук-биле демисел айтырылганы көдүртүнгөн.

— **“Бүгү чүве кадрларның холунда” деп кыйгырыг бөгүнде база чидиг бооп артпышаан деп бо-даар-дыр мен. Кожууннар прокураторларын да юридиктиг дээди эртем чок улус ажылдап турар дээрзи солуннарның бирээзинге үңген.**

— Ажылдап турар чадавас, ынчалза-даа чүгле техниктиг ажылчынар. Оперативтиг ажылдакчыларывыс шупту юридиктиг дээди эртемниг дээрзин харысалгалыг айтып болур мен. Оон туржук чамдык техниктиг ажылчынар, очулдурукчулар, чолаачылар, секретарьлар дээди өөрөдилге черлеринде бот-өөредилге-биле өөрөнип турар. Бистиң 4 ажылдакчывыс бот-өөредилге-биле аспирантурада өөрөнип турар, олар кандидаттың диссертациязын камгалаарына белеткенип турар. Кадрлар айтырында бисте бергедээшкенин чок. Бөгүнде хостуг черлерге ажылдаарына курлавырда дипломнуг 200 юристер туруп турар. Анык салгалга бодунуң практиктиг ажылының улуг аргадуржулгазын дамчыдып берип ажылдап чоруур хоочуннарывыска онза хумагалыг бис дээрзин демдеглексээр-дир мен. О.А.Бузыкаева чүс чылдың дөрттүн бир кезин прокуратурага бараалгаткан. Ол ышкаш С.И.Санчай, Б.М.Бадмаев, С.А.Чернова, А.Н.Кочага, Г.Г.Киселева, А.М.Монгал, О.Б.Дондупай, Л.Л.Яковенко хөй чылдарда бисте ажылдап чоруур. Солун арнын таварыштыр оларга база чуртталгазының он-он чылдарын кем-херек үүлгедиишкени-биле демиселге чарыгдан болгаш хүндүлүг дыштанылгаче үңген хоочуннарывыска Тываның прокуратуразының 70 чыл ою-биле байыры чердиришаан, кан-дег кадыкшылды, чедииникини, аас-кежин күзээр-дир мен. Тываның прокуратура органнарында ажылдап турар ажылдакчыларга, бистиң чуртувустуң шынчы хамаатыларына төлептиг бараан болурун болгаш оларның эргежок чугула албан-ажылынга чедииникини күзээр-дир мен.

— **Харыларыңар дээш четтирдим, Виктор Иванович. Бүгү-ле чүвеге экини күзедим.**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Кызыл хоорай 2005 чылдың октябрь 17 № 234

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш база Тыва Республиканың прокуратуразының тургустунганындан бээр 70 чылы-биле Тыва Республиканың Ордени-биле Тыва Республиканың прокуратуразының хоочуну **Шагдыр Седий-оолович Кууларны;**

Тыва Республиканың “Шылгараңгай күш-ажыл дээш” медалы-биле Тыва Республика прокуратуразының хоочуну **Анатолий Васильевич Тимофеевти** шаңнаар;

“Тыва Республиканың алдарлыг юризи” хүндүлүг атты назы четпээннер дугайында хоойлунуң күүселдезиниң хайгааралының талазы-биле Тыва Республиканың прокурорунуң улуг дузалакчызы **Светлана Анатольевна Черновага;**

Тыва Республиканың прокурорунуң кадрлар талазы-биле улуг дузалакчызы **Антонина Норбуевна Кочагага** тыпсыр;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижин-биле Тыва Республиканың прокура-

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы **Ш.ООРЖАК.**

Кызыл хоорай, октябрь 17, № 234.

КОНКУРСТУҢ ТҮҢНЕЛИН ҮНДҮРГЕН

Тыва Республиканың прокуратуразының 70 чылынга тураскааткан мергежилиниң тергини деп ат дээш республика прокуратуразының ажылдакчыларының аразына конкурстун түңнелин үндүргөн. “2005 чылдың эң дээр прокурору” деп атты Каа-Хем кожуунда юстицияның чөвүлекчизи Евгений Скороинге тывыскаан.

Ооң удуртулгазы-биле кожуун прокуратуразы истелге болгаш оперативтиг дилеп тывар ажылдар талазы-биле бедик көргүзүлгелерни чедип алган. Федералдыг хоойлуларны хайгаараар талазы-биле болгаш суд херээн сайгарары экижээн. Прокурорнуң ажыл-чорудулгазының ачызы-биле, Каа-Хем кожуунда ажыл төлевириде өре чок болуп турар.

“2005 чылда эң эки буруудадыкчы” атты Кызыл хоорайның прокурорунуң дузалакчызы, үшкү класстың юризи Елена Шевченкога тывыскаан. Тос айларда 163 кем-херектерге күрүне буруудадышыңын деткээр, ооң 146-зынга буруудадыр доктаалды хүлээп алган, Елена Петровна 19 херектерге баш удур киришкен. Хоойлу дүүшпес суд шийтиринге хамаарыштыр 42 кассациялыг билдиришкенин кириген, 20 кижилерниң билдиришкенин хандырган.

Тыва Республиканың прокуратуразының онзагай аар кем-херектерни истеп-тывар эргелелдиң ажылдакчызы, ийги класстың юризи Э.И. Исламов чоннуң дүвүрелин көдүрүп турган аар кем-херектерни айткан. Таксистер өлүрүп чоруп турган аар кем-херекке шийтирген кижилер РФ-тин Дээди судунга хомудал кириген, ынчалза-даа кан-дыг-даа өскерлишкени чокка хевээр арттырган. Э.И.Исламов “2005 чылдың эң дээр истекчизи” атка төлептиг болган.

туразының федералдыг хоойлу-дүрүмү сагырының хайгааралының талазы-биле килдистиң начальниги **Валентина Андреевна Бережецкаяны;**

Тыва Республиканың прокурору **Виктор Иванович Кизикинни;**

Тыва Республиканың прокуратуразының судка көөр кеземче херектериниң прокурорлар киржилгезин хандыраар талазы-биле килдистиң начальниги **Оксана Байровна Дондупайны;**

Контроль күүселдези болгаш организаствыг ажылдар талазы-биле Тыва Республика прокурорунуң улуг дузалакчызы **Галина Георгиевна Киселеваны;**

Тыва Республиканың Тожу кожуунуң прокурору **Саяна Орус-ооловна Сюктермааны;**

Тыва Республиканың Кызыл кожуунуң прокурору **Артур Дөстей-оолович Монгушту;**

Тыва Республиканың прокуратуразының прокурор-криминализи **Артур Маадырович Монгалды** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы **Ш.ООРЖАК.**

Кызыл хоорай, октябрь 17, № 234.

“2005 чылда федералдыг хоойлу-дүрүмү сагырының хайгааралының талазы-биле прокурорнуң эң дээр дузалакчызы” — **Руслан Монгуш.**

“Федералдыг хоойлу-дүрүмү сагырының хайгаараар талазы-биле прокурорнуң эң дээр дузалакчызы” деп атты Барыин-Хемчик кожуунуң прокурорунуң оралакчызы, бирги класстың юризи **Руслан Монгушка** тывыскаан. “2005 чылдың хамааты херектериниң талазы-биле тергини” деп атты Кызыл хоорайның прокурорунуң улуг дузалакчызы, бирги класстың юризи **М.А. Цыганокка** тывыскаан. **Марина Александровна Кызыл хоорайның судунга 273 херекти көөрүңе киришкен. Ооң 70-ге шийтирни хүлээп алган. Конкурстун номинация бүрүзүнүң тилекчилеринге Хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаан.**

Василий КРИВДИК.

Ю.Ш.КЮНЗЕГЕШТИҢ АДЫ-БИЛЕ...

Тываның Улустуң чогаалчызы Ю.Ш. Кюнзегеш чырык өртемчеден чарлып чоруткандан бээр бо чылдың ноябрь 7-де беш чыл болур. Бо чылдың июль 15-те ооң ажилдап чорааны Тываның ном үндүрер чери тургустунганындан бээр 75 чыл болган оюн демдегледер эрттирген. Ол байырлалга Тываның ном үндүрер черинге Ю.Ш. Кюнзегештиң адын тыпсыр дугайында Чазак шиитпирин номчаан. Ол дээрже организацияның коллективинге, ооң өг-бүлезинге, эш-өөрүнге, хөй саннык ажы-төлүнгө, төрелдеринге дыка улуг өөрүшкү, байырлал болган. Ю.Ш. Кюнзегештиң адын Тываның ном үндүрер черинге тыпсыр дугайында делегни Чазакка кириген ол черниң директору Ш.Д. Кууларга, ооң коллективинге, чөпшээрелди берген Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка улуу-биле өөрүп четтиргенивисти ажы-төлүвүстүң мурнундан илередип, сагыш-сеткилимниң ханызындан өөрүп тур мен.

Юрий Шойдакович чурттап чорааш, Тываның бирги Президентизи Шериг-оол Дизиживичиниң доктаамал сагыш човаашкынын, ачы-дузанын көрүп, ооң холундан шаңналдарны ал чораан. Тываның Улустуң чогаалчызы атты, «Шылгарангай күш-ажыл дээш» медальды алган. Ооң чок апарганы 2000 чылда Степан Сарыг-оол аттыг Президент шаңналының бир дугаарын ооң мөчээниниң соонда аңаа тывыскан. Олулук хүндүктел дээш база катап четтиргенимни илередип, Шериг-оол Дизиживичиниң харысалгалыг, берге, чымыштыг ажыл-ижинге чедишикиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти күзээр-дир мен.

Тывага ном парлалгазының хөгжүп сайыраарына Ю.Ш. Кюнзегештиң үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Ол ном үндүрер черниң туруп келген 75 чылының чартында ол черге чечен чогаал албанының удуртукчу ажилына ол хире үр ажылдаан кижичок. «Удуртукчу ажыл» дидим. Кол редакторнун мурнунда директор бар харын. Ол ажыл-агыйны удуртук, корум-чурумну тудар. А парлалгыны үнүп турган бүгү номнарның салым-хуузу кол редактор тудуп турган дээр болзумза, чазыг чок. Янзы-бүрү тематикага үнер номнарның планын кол редактор ийи чыл бирунгаар тургускаш, баштай директорга, ооң соонда партия обкомунда улуг даргаларга, адак соонда Москвага барып бадыладыр турган. Ол план тургузарда кожа салган ийи столдун кырынга ватман саазыннарны кошкаш, шыйып тургаш, планда кирген бүгү номнарны киригеш, өрте-үнезин санаар, сан-чурагай бөпөн ажыр чыдар чүве. «Чаңгыс көпөөк чидирлтим» дээш, хүнү бадыр катап санап тура хүнээр. Амгы шаг дег эвес, самбың шаккыладып ора хүнээр кижичок. Чылда 60-70 аттыг номнар үнүп турда, чаңгыс номну безин кылыр чарыгдалды санап аары амыр эвес.

Ол планны партия обкомунга чедире бээрже, амыр хүлээп албас. Эң ылаңгыя чечен чогаал авторларына кадалыр, «ол кижичок арагалар, дөө кижичок үрээр» дээш-ле баар, оон чогаалды казып кааптар. Чижээлээрже, Монгуш Доржу, Сарыг-оол Куулар оларның чогаалдарын черле эрттирбес. Казып каапкан чогаалдың орнунга катап-ла өске чогаал кирип, база катап чедирер. Юрий Шойдакович Монгуш Доржунуң чогаалдарын аажок үнелээр, ооң бодун аажок хүндүлээр, аразында

кончуг найыралдыг чораан улус. Ол дуңмазының чогаалдарын ном кылдыр үндүрер дээш, чылдың-на планга кириер, үндүрүп чадап каан. Кымга-даа күш четпес болган. Хейде-ле бажыңга келгеш, чаза-ла хорадап, кончуттунуп олургулаар. «Шынап-даа болза, Монгуш Доржуга чедир шүлүк бижиптерлери бар эвес» дээр кижичок.

Кол редакторнун ажылы хөй талалыг. Авторлар-биле ажылдаар. Олулук ажыл. Чогаалын ном кылдыр үндүрер дээш эккээр улус-ла хөй. Номчуп, көрүп бээрин дилеп туруп бээр база бар. Ол черле «хоржок мен» дивес, дуза кадарын бодаар. Тыва чогаалдың хөгжүлдизинге үлүг-хуузу кириер дээш кызып ажылдап чораан. Талантылыг, чогаал бижип болур хире оолдарны дораан эскерип каар. Бир хүн келгеш: «Башкы институтунда Александр Даржай деп оол өөренип турар чүве-дир. Шүлүк бижиири черле эки-дир. Кызып ажылдаар болза, оон шыырак чогаалчы үнүп болур-дур» дидир. «Мен онутаныр мен, ада-иези шаанда Сүт-Хөлге ажылдап чорааннар. 2 дугаар школаның 6-гы класынга чедир кезек өөрөнгө чүве» дидим. Черлиг-оол Кууларны база шагда-ла эскерген. Институтка өөренип тургаш, «Адым» деп шүлүк көргүскенин чугаалап олурар чүве. Антон Уержаа, Николай Куулар оларның чогаалчы болурун дораан чугаалаан. Чогаалга чаа талантылар көстүп кээрже, дораан эскерер, өөрүшкү-биле чугаалаар кижичок. Чамдык улус шоолуг эвес, чевен чүвелер шорбажылап алгаш кээп туруп бээр, сайгарып, ужу-чөвүн чугаалаарга, хорадаар. «Кюнзегеш чогаалын үндүрбес-тир» деп чаргы-чаа партия обкомунга база кирип турган. Ол «хоржок» дээн соонда, оону-биле болур.

Шаанда хээли деп чүве бар эвес. Чамдык чогаалын үндүрүп алыксаан улус бажыңга арагалыг база келгилээр. Чеже-даа чоок эш-өөр болза, оларны ол кончуптар. «Силер бо шил тудуп алгаш, бажыңче маңажып турбаар» дээрже, олары сести бээр.

Үндүрер чогаалдарны тематика аайы-биле редакторларга хуваап, баш удур графикти тургузар, редакторларның, корректорларның ажылын хынаар, негээр, дуза кадар дээш, ажылы-ла бажын ажыр. Шүлүк чогаалдарын колдуунда боду редакторлар чораан. Ооң кадында окулга ажылы база бар. Дүңелерде кылыр. Ынап кээрже бодунуң чогаалын бижииринге үе эвээр артар турган.

Боду улус-биле чугаалажып билир, оожум, топтуг-томаанныг болгаш ооң эш-өөрү, таныш-көрүжү эндери чораан. Бажыңысыка

хөй-ле чогаалчылар үнүп-кирип, хонуп-дүжүп алыры-биле-даа келгилээр. Кечил-оол Экер-оол, Монгуш Өлчей-оол, Ондар Аракчаа суглар бистиң бо-ла келир аалчыларывыс чораан. Улуг чогаалчылар база Юрий Шойдаковичини хүндүлээр, үнелээр чордулар. Эң ылаңгыя Сергей Бакизович, Олег Карламович, Степан Агбанович оларның өг-бүлелери-биле чоок эдержип чораан бис. Үе-черге чогаалчылар Салим Сазыгович, Олег Өдербеевич, Кызыл-Эник Кыргысович олар-биле тудуш харылзаалыг, чаңгыс аай уг-шигилг ажылын хөй чылдарда кады чорудуп аныяндан тура эдержип, үнчүп-кирип келгенер.

Ооң бодунуң кончуг үнелээри эң-не чоок өңүктери школадан тура эдеришкен: Иван Салчак, Юрий Аранчин, Владимир Очур, Борис Чюдюк, Монгуш Доруг-оол, Монгуш Кенин-Лопсан олар. Оолдары дег ынак чораан аныяк чогаалчылары база бар: Александр Даржай, Чылгычы Ондар, Шомаадыр Куулар, Антон Уержаа, Николай Куулар, Эдуард Мижит. Антон Уержааның адының бажы элекке хөй бээрже, кедергей-ле хомудаан кижичок. Хөөржүдүп турда: «...мээң хеймер уруум-биле чажыт бичин оолдур» деп чугаалап турду. Чамдык электен чоруй барган оолдарга тураскааткан элегияларны бижээр кижичок. Ийи-даа чыл эрткенде: «Антонга шүлүк биживезиң ол бе?» дээримге, «Черле хоржок-тур мен» дээр болган.

Ооң күш-ажылчы базымын эгелээр чери «Шын» солун бо чылын 80 чыл болган оюн демдегелээр. Ол ажылдап эгелээр минчаар чугаалаар кижичок. «Кызылдың каттышкан школазының 8-ки класын доозупканында, чамдык өөрүм көдээр башкылап чоруй барганнар. Ажылдап, идик-хеп саттынып алза деп бодум хуумда бодааш, бир ажыл бээр даргага кирдим. «Кара-бажыңга шагда-лаар сен» дээш, бижик бижип бергеш чорудупкан. Ленин кудумчузунуң төңчүзүнде чаңгыс каът ыяш бажыңда турар ол черге чеде бердим. «Дарга чок, эртен кел» дээн. Даргазында солун чери деп чер бар болгай, аңаа барзымза чүү ирги деп бодааш, «Шын» солун редакциязынга чеде бердим. О.А. Толгар-оол дарга мени корректор кылдыр хүлээп алган».

Ол 1944 чыл хевирлиг. 1945 чылдың май 9-та Тиелге хүнүнүң байырлалының дугайында мынча дээр: «Толгар-оол дарга меңээ улуг кочал тудускаш, бир черден кызыл арага эккел дээн. Ону көдүрүп келген мен. Улус хөлчөк байырлап турган чүве».

Ооң соонда ол «Сылдыс-чыгаш», «Тываның аныяктары» солуннарга база ажылдап чораан. Школага-даа, институтка-даа өөренип тургаш, чайгы дыштанылганын редакцияларга ажылдап эрттирер турган. «Солун редакцияларына ажылдап чорааным — чогаал бижииринге хөйүн өөретен. Ол меңээ улуг школа болган. Бир эвез шагдалап чораан болзумза, чамдык улус ышкаш, шоолуг эвес шүлүктөрнү бижиле чорур турган боор мен» дээр кижичок.

1951 чылда мени «Шын» солунунуң корректору кылдыр Оюн Арапанович Толгар-оол хүлээп алган. Күш-ажылдың узун оруунче бис ийини йөрээр башкарган буяның даргавыс чаңгыс кижичок — Оюн Арапанович.

Юрий Шойдакович топтуг-томаанныг, шоолуг чүве ыыт-тавас-даа болза, чалгааранчыг кижичок эвес чораан. Юморга хөлчөк ынак. Эш-өөрү-биле хөөрешкенде-даа, черле анаа-даа оюн-баштак, каттырынчыг чүвелерни бо-ла тып үндүрүп келир турган. Анекдоттар чугаалаарына ынак. Тожулары-биле кады олурупканда, тожу темага хөй-ле каттырынчыг чүүлдерни чугаалажып, чаза-ла каттырышкан олурарлар. Юра чаза-ла тадыладыр каттырар кижичок болгай. Бир-ле мындыг анекдот бар. Ийи тожу ашак Хүм-Чүрүк аэропортунга самолетка олурупканнар. Ужудукчу бир хая көрүп көөрге, ашактар арага ижил олурар болган. Аэропортта чыып каан доң водкаларлыг хааржактар эндери болгай, оон садып алганнар-дыр деп бодаан. Кезек болгаш хая көөрге, ашактарның бирээзи чок болган. Ужудукчу «Эжиң кайыл, ашак?» дээн. «Таң, ыйнаан, сидиктеп алыр дээш үнген-не чүве» деп ол харыылаан. Ашактың чугаазын тожу аялга-биле чугаалаарга, дыка солун. Чамдык улустуң үнүн ол кара олчаан өттүнер. Улустуң холунуң үжүүн ол олчаан кылдыр салыр. Аңаа хамаарыштыр база каттырынчыг таварылгалар бооп турган чүве.

Ю.Ш. Кюнзегештиң тыва чечен чогаалга, ном үндүрүлгезинге, культура, уран чүүлдүн хөгжүлдизинге кириген үлүг-хуузу улуг. Ооң буяныг ажыл-чорудулгазынга, кижизиг мөзүзүнге, чырык овурунга тураскаал болдуруп, Тываның ном үндүрер черинге ооң адын тывысканы кончуг көптүг болган. Ол дээш ону деткээр улуска база катап четтиргеним илередип, черге чедир мөгөйдим.

Ном үндүрер черниң удуртулгазы, коллективи ол черге үр чылдарда ажылдап чораан хоочуннарынга аажок кичээнгеилги, оларның амыдырал-чуртталгазын, аарыг-аржыын хайгаарап, улуг дузаны чедирип чорур улус. Бистер, хоорайның улуг назылыгылары, ажылдап чораан үелеривисте кайы хире сагыш салып турарын аравыста чугаалажы бээр бис. Чамдык коллективтер кырганнарын шуут уткан бооп турарын олар хомудал-биле чугаалаар боор чорду. Ном үндүрер чер хоочуннарынга чылда ийи катап — октябрь 1-де, Журналистер хүнүнде аш-чем, акша-көпөөк дузаламчызын көргүзүп турарлар. Бо чылын харын үш катап ап тур бис. 75 чыл болган юбилейде хоочун бүрүзүнге акша шаңналын тывыскан. Бо чылын Хоойлужудулга палатазы солуннарның, сеткүүлдерниң чарыгдалын кызырып тургаш, ном үндүрер черни база оюп эртпээр. Ол хиреде октябрь 1-де дузаламчыны алдыныс. 500-1000 рубль дээрже, пенсионер, бистерге, улуг дузаламчы-дыр. Ооң хемчээлинде-даа эвес, сагыш човаашкындан улустуң сагыш-сеткили өөрүүр болгай. Ол дээш ном үндүрер черниң удуртулгазынга, эң ылаңгыя кол бухгалтер Тамара Түлүшова Биче-оолга улуу-биле четтиргенивисти хоочуннарның мурнундан илередип тур мен. Ынчангаш ол коллективтиң кезижүннериниң ажыл-ижинге чедишикиннерни, кадыкшылды, аалоранынга, ажы-төлүнгө, аас-кежикти, ак орукту күзээр-дир мен.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.

Кызыл.

БИЛИГ БЕДИДЕР НОМ

Экономика эртемнериниң кандидаты Хонук-оол Доржувич Монгуш төөгүнүң материалдарын шинчилеп тургаш, «Нима чап чыгырыкчы болгаш Дондук сайт» деп номну 2002 чылда парладып үндүрген. Ол номнун кол утказы болза, Тыва Арат Республика үезинде күрүнениң болгаш намның шылгарангай удуртукчуларын «чоннун дайзыннары», «япон швиш-киннери» деп кара нүгүлге киригеш, боолап шиндерин кым удуртуп турганын тодарадырын негээр бооп турар. Тыва күрүнени үндүзүлөп тургускан Монгуш Буян-Бадырғыны, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы турган Куулар Дондукта база ТАРН ТК-ның чингине секретары турган Монгуш Шагдырны бир хүн боолап каанын номчуурга, кижичок сөөгү чештинер. Ол халаптыг болгаш ханныг шаажылаалды кым удуртуп турганын чоннун караанга көзүлдүр, кулаанга дыңналдыр илередирин ол ном негээр турар.

Депутат болгаш эртемден Хонук-оол Монгуштуң янзы-бүрү төөгү материалдарын шинчилеп тургаш бижээни «Чингис-Хаан болгаш Урянхай тывалары» деп чаа ному база үнүп келди. Мен бодаарымга, бо ном бистиң аныяк салгалга болгаш бодунуң төөгүзүн дазылындан тура билип алыксаан кижилерге тергиниң дузалыг ном болур-дур.

«Чингис-Хаан оруу Тывага келген бе?», «Чингис-Хаан бугазы Тываның ховуларына турган бе?», «Чингис-Хаан боду Тывага кээп чораан бе?», «Чингис-Хааның аг-шеринге тывалар азы ураангайлар чораан бе?» деп айтырылгалар долу харыы Хонук-оол Монгуштуң чаа номунда бар.

Бо номнун чурук каасталгазы кижиниң сеткилин өөртүп турар. Чингис-Хаан болгаш ооң алдарлыг чачыннарының база Тыва Республиканың Улустуң артисти Ширин-оол Херттектин Сүбүдей маадыр бооп ойнааны, артист Олег Саттың Сүбүдейниң улуг оглу Уранктай бооп ойнааны, артист Леонид Каң-оолдун Сүбүдейниң биче оглу Көкөчу бооп ойнагылаан чуруктарын дыка чедимчелиг көргүскен. Чурукчу Начын Шалыктың Уранктайны болгаш Көкөчуну даап бодап чураны төөгү бижимелдеринге дүжүп турар болду.

Тываның эртемденнери, чогаалчылары болгаш артистери амгы үеде «Чингис-Хаан» деп кинону үндүреринге хөй-аыттыг кирип турарына дыка амыраар кижичок-дир мен.

«Чингис-Хаан болгаш Урянхай тывалары» деп номнун үндүреринге төөгү эртемнериниң кандидаты Монгуш Хүргүл-оолович Маңнай-оол, Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы Александр Александрович Даржай олар боттук дуза чедиргенин магадап олур мен!

Түнел сөзүм мындыг: «Чингис-Хаан болгаш Урянхай тывалары» деп номну «Тыва чаңчылды» тускай эртем кылдыр башкылап турар төөгү, тыва дыл башкылары таарыштыр ажылаарын саналдадым.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН, төөгү эртемнериниң доктору, «Шын» солунунуң 1938 чылдан бээр бижикчизи.

Кызыл. Музей. Казанак.
2005 чылдың октябрь 22.

Тываның улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының публицистикасы

● Эртеденниң шинчилели

(Тончүзү. Эгези № 120
«Шында»).

Европа болгаш Азия күрүнелеринге: Венгрия, Швейцария, Франция, Италия, Ватикан, Индия, Сингапур, Малайзия, Пакистан, Моолга база Грузияга чогаалчыны ажал-ижиниң аайы-биле аян-чорук кылып база совет чогаалчыларның литературлук бригадаларының кежигүнү болуп чорааш бижигилээни “Ленин, Саян, Монблан”, “Кижичери кидирээштиг”, “Ийи океанның чажыды”, “Бүгүдөгө найралдыг”, “Хүннээрктээни Грузия” деп бөлүк очерктери чоннуң ортузунга номчушту-биле нептереп, онзагай уран-чечен утка-шынары-биле кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-медерелинге чырыткылыг бодалдарны, күзелдерин оттуруп, балалбас истерни арттырып каан.

Устүндө очерктеринден Кудажы-публицистиң — уран чүүлдүң шинчээчизи, тайылбырлакчызы болгаш уран бодалдың чогаалчызы, уран сөстүң сиил-бикчизи шынарлары күштүү-биле илереп келгенин бадыткап турар дараазында чижектерден көрээлинер.

Эргип чораан чурттарының географтыг онзагай туружу болгаш төөгүзүнүң дугайында эскерилер: “...Будапешт (Венгрия) дээрге амгы үениң бедик культурулук, арыг-силиг, кайгамчык чараш хоорайы болду. Дунай хем найысылалды Буда база Пешт деп ийи кезекке чара агып чыдар. Көвүрүглер эңмежок. Эрги, төөгүнүң тудугларындан аңгыда, амгы үениң шил, бетон, металлдан кылган бажыңнары база эңмежок...”; “...Италияның эң солун хоорайларының бирээзи — Венеция чорду. Ол 119 ортулук кырында туттунган. Кудумчулары суг болганындан, олап катерлер чоруп турар (Бистиң тывада болза, автобус, таксилер дээр чижектиг — В.С.). Бичи кудумчулары-биле кижилер гондола деп адаар хемелерге эжип турар...”. “...Сингапур — бөмбүрзектиң эң-не шөрткө черинде турар. Сингапурну “чангыс улуг универмаг” деп улус адап турар. Ол черле чөп. Син-

гапурнуң билер чүвези-ле ол — садыг, садыг база катап садыг... Сингапур кончук бай күрүнө, ынчалза-даа угаан-бодал талазы-биле кончук яды чурт. Бети дээр-ге-ле, бир дугаар чорааш, чаа карак-биле ынчаар көргөн мен. Сингапурда чангыс-даа театр чок...”.

Ужурашкан улус-чоннуң амыдырал-чуртталгазының дугайында хайгааралдар: “...Индия эрте-бурунгу болза-даа, чалы чурт, чаш чурт. Ооң байы — чаш уруглар. Тываларны хөй уругдарыглыг дээр болгай. Ынчаарга индийлер оон-даа артык. Бир эвес тыва өг-бүлелерде сестен он ийи чедир уруглар бар болза, индийлер он ийиден он сес чедир өлөяларлыг. Ынчап кээрге, Индияның келир үези кайгамчык...”. “...Моолда турар тывалар ак соян, кара соян, мончок деп сөөктөргө чарлып турар болду. Оон ыңай ак мончок, кара мончок, көк мончок, хаа хөйүк, донгак хөйүк, чаг тыва, ооржак, иргит, кара-сал, каратөш, тос-кириш дээр, база адырланып чоруп бээр...”.

Уран чүүлдүң кайгамчык салым-чаяныгыларының дугайында: “Миланга (Италия) бүгү делегейге сураглыг Ла Скала деп театрда чордувус. Хоорай-даа, театр-даа Джузеппе Вердиниң ады-биле холбашкан. Улук композитор орта төртүтүнген, орта чурттап турган, орта өлгөн. Назынында 27 опера бижээт... Италияның улуг хоорайларының бирээзи Флоренцияның база сонургап көргөн бис... Орта Чайковский “Калбак-Кара кадыны” деп операны, Достоевский “Солуу” (“Идиот”) деп тоожузуң бижип турган болдулар. Ол хоорайның музейлеринден, чурук делгелгелеринден Леонардо да Винчинин, Рафаэльдин, Тицианның ажалдарын, Уран чүүл академиязынга Микеланджелонун “Давид” деп тураскаалын көргүлөдүс. Дантениң, Галилейнин, Микеланджелонун, Россининиң хөөрлери база ол хоорайда чораан” дээр, оон-даа өске хөй-хөй чижектерни кирип болур.

Кызыгаарлыг азы дээр болбас темалар дугайында чүнү чугаалап болур бис?

Бирээде, тыва журналисттериниң 1969 чылда орус дылга чырыкче үнгөн “Тываның алдарлыг кыстары” (“Славные дочери Тувы”) деп номунда К.-Э. Кудажының “Эң-не баштайгылар” (“Самые первые”) деп чүүлү парлаттыган. Ында мындыг домак бар:

“Ол дээрге, херээжен чонну чүс-чүс чылдарда сагып чорааны чаңчылдарының дүмбейинден үндезини-биле узуткаар болгаш чаа езу-биле амыдырап-чурттаарын өөредир сорулга салган, оон (Иргит Даңгыжааның — В.С.) амыр-дыш билбес, долу хайнышкынныг демиселчи чаа амыдыралының эгези-ле болгай”. (“...Это было началом ее (Иргита Даңгыжаа — В.С.) жизни, жизни, не знающей покоя, полной кипучей борьбы, целью которой было вырвать женщин из тьмы вековых традиций и научить жить по-новому...”). Моон алгаш көөрге, тыва херээжен чоннуң чүс-чүс чылдарда сагып чорааны чаңчылдарын (дүмбей, чаа амыдыралга ажыглап, кирип аргажок болган ужуң) үндезини-биле узуткааш, ам чаазы-биле амыдырап-чурттаарына өөредир сорулга салдынып турары ол бе? Ол үндезини-биле узуткаар чаңчылдарга чүнү хамаарыштырып болур бис? Эрги чаңчыл дээр азыраан малының сүдүндөн кылган хойтпак огу арага хайындырар шурууну буза шаап тургаш, спиритти доскаар-доскаары-биле сөөртүп эккеп турганын чаа чаңчыл дээр бе, азы азыраан малы анай-хураган, өшкү-хой, инек, чылгы мал кештеринден даарап кедип турган идик-хеп, бөрттерин эргиниң артышкыны дээр уштуп октааш, арат-түменге фуфайкалар, сапыктар садып кедирип өөредир чаа чаңчыл ол бе? Чалы кыстарың чалаа-кара баглап чораан чон кара чаштарың чолдайты кезип өөредип тура, өгбелерниң сагыш-сеткилинге ол таарышпакка — бүдүүлүк шугаганыңың, дүмбей ирейниң чөгөнчинин, хуурмак лама-хамның, сыяп байның аайыңа кирип, чаа амыдыралга удурланып турар дээр кыжырып, шоодуп турганың чөптү дээр бе, буруу болду дээр бе?

Ажы-төлүм, аал-малым, ал-бодум аарыг-аржык чок чорзун, багай чүвөгө таварышпазын, ажы-төлүм амылыг чүвөгө хора чедир-бизин, ажылгыр, кежээ чорзун, улугну улуг деп хүндүлөп чорзун, бичени биче деп эргеледип чорзун дээр ай-хүнүңгө, тайга-таңдызыңга, от-көзүңгө чалбарып, сүзүлөп чораанын, оран-таңдызыңга, чер-чуртунга идегеп, бүзүрөп чорааның үндезининден узуткаар эрги чаңчыл ол турган-дыр дээр бе? Чаңгыс домактың соонга ындыг хевирлиг, харын-даа оон-даа чидиг, оон-даа ханы уткалыг чеже айтырыглар тургустунуп кээп болбас-тыр.

Өгбө кижичи мөчээнде азы хайхалаптың, аарыг-хамчыктың уржундан оглун, кызын чидирген, качыгалда таварышкан чон чүс-чүс чылдарда хам хооп, лама чалап, чеди хонук, дөртөн тос хонук эрттиртип, сагыш-сеткилин чигедип, секпередип, аал-ораны арыгладып ап чораанын, чорууну чүү дээрл? Эргиниң артышкыны дээр когараан, качыгдан ие кижини, чүс-чүс чылдарда сагып чорааны чаңчылдарының дүмбейинден үндезини-биле узуткаар болгаш чаа езу-биле амыдырап-чурттаарын өөредир дээр салдыган сорулга бо хүнерде күүсеттинген бе? Аңаа коммунисттик партияның кедергей атеисчи идеологиязы күш четкен бе? Чок, күш четпез. Бүдүүлүк, хуурмак-даа дидиртсе өгбелерниң чүс-чүс чылдарда сагып чорааны чаңчылдары херек болган, ол күштүг болган.

Ийде, Улуг-Хемниң Ийи-Талга амыдырап-чурттап чораан Ховалыг... ирейниң өттүнчээ-биле өөреничел-даа, угаан-сарыылдыг, эрес-кежээ беш оолдарының дугайында К.-Э. Кудажының 1984 чылда “Улуг-Хем” чечен чогаал альманагына парлаттыган “Алышкылар” деп документалдыг тоожузуңда Тоткан-оол дугайында эге хөй сек-биле доозулган... Ол херек кырында амыдыралга болган чүүлду бижип тура, репрессияга таварышкан Ховалыг Тотканның дугайында дыңнаан, көргөн, билген чүүлдерин номчукчуга чедирип шыда-

ваан, шыдавас-даа турган. Чүгө дизе, ол үеде Кызыл-Эник Кудажының ынчангы үзел-көрүжү-даа, угаан-бодалы-даа партияжи даңгыракка шыңчы болурун негеп, ук теманы оюп эрте бергенин бадыткап турар.

Чижектерни моон-даа хөйну кирип, чөңгээлиг бодалдарны оон-даа ыңай уламчылап болур турган. Ынчалза-даа кызыгаарлыг үзелге хамаарышкан бодалдарывысты маңа кызыгаарлап каалыңар.

Чүгө дээрге, ол амгы амыдыралдың негелдези-биле, чаа көрүш-биле, чаа билги-билиш-кинер-биле чепселенип ап тура, тыва чогаал шинчилээр эртемениң мурнунда салдынып турар улуг сорулга-дыр. Аңаа эвээш эвес үени чарындаар, эвээш эвес күженишкениң үндүрер, чангыс эвес үзел-бодалдарның үскүлөжиш-кинин өөренип көөр алаар.

3. Ушкү үе-чадага 1990-2000 чылдарда бижиттинген чүүлдерни — Хостуг бодалдың публицистикасы деп көрүп турар бис.

Ынчаарга бо ушкү үе-чадада К.-Э. Кудажының хамааты болгаш чогаалчы туружу четчип бышкан үрезиннерин чажыпкан. Ниитилел хөгжүлдизинге эргилделиг үениң чөрүлдээлиг айтырыгларын-даа, чаагай угланышкыннарлыг чаа-чаа эгелээшкениниң деткивишаан, чаа көрүш-биле хөрөккө шыңшайн чораан көргөн, билген чүүлдерин хостуг бодалдың ужугушкуну-биле бижип турар.

Бо чылдарның шилиттинген чогаалдарыңа кижиниң салым-чолу, мөзү-бүдүжүнүң дугайында “Уттундурган Ус-Кушак”, “Хрущевтун уруу” деп очерктерин, “Давый”, “Балчий-оол башкы” деп очерк-эсселерин, ол ышкаш ниитилел хөгжүлдизиниң болгаш чогаалчының делегей көрүшкүнүнү бурунгаар шимчээшкенин, чаартылгаларын, чидиргелерин болгаш тывыштарын түңнөп бижээни 1994 чылда “Шын солунга” парлаттыган “Тывызыым — Тывамда” деп чогаалын демдегеп болур.

Василий САЛЧАК, ТГШИ-ниң чогаал секторунуң эртем ажилдакчызы.

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 70-ги юбилейлиг сезонунга

“Хайыраан ботту” эң баштай көргөнимден бээр таптыг-ла 50 чыл болуп тур. Бичимде сайзанақтың дажин кады чыгып, аңаа кирип турганым дег, ол оюн мээң сагышымда артып калган. Ол үеде “чаадр” артистери келгени — көдээ суурга кайгамчык онза медээ болгай.

Бөгүн мени бо оюнче Тываның Культура яамызы улуг назылыг хүндүлүг көрүкчүлөр аразыңа чалааны — мээң өг-бүлөмгө уттундурбас байырлал болду.

Ол үеде Кара-Кыс Мунзуктун ойнаарыңа чадавас, шини көргөн чон ыглажып үнүп турган. Бүдүн зал шүжүнейни бээр, кижичи туттунуп шыдавас.

Хайыраан бот деп минниш-кин ынчангы мээң, 15 харлыг көдээ оолдун, угаан-бодалымга бажымче моң-биле улдапкан дег болган чүвө. Бодумга бир-ле дугаар мындыг ажыдышкынны кылган мен — хайыраан чалыны назынымды деп сөөлүндө кырый бергеш, хомудапас кылдыр чурттаан адыр.

1979-80 чылда хөгжүм-шии театрының чогаал кезеэн эргелекчилеп баргаш, оон мурнунда “Хайыраан бот” деп бижип турган афишаны ийи аа-биле бижир кылдыр эрттирген мен. Бо шиниң эң кол мөңгө идеязы — кижилерниң аразында дең эрге, амыдыралды хайыраалап үнелээри.

Ылаңгыя тыва дылывыс хөлүн эрттир бохтап турар бо үеде ук шиниң ниитилел ужуру-дузазы

улам улгаткан. Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол оларның дылы Торгалыгнын арыг суу дег, ыдыктыг, арыг. Чүгө ол дээр бо шини хөй катап көрүп болур.

Чер — ыдыктыг, кижичи — сүлде-лиг, өңчү — ээлиг. Бо байдалдар амгы үениң көрүкчүлөрүн онза чидиг хөлзедип турар. Сарыг-Ашак ажы-төлүн азырап турар ийи инээнден туттунар дээр, кээргенчиг уруун дерзии идегетке күш-биле хүлүп-шарып бээринге белен алаар — бо дээрге аңгылыг ниитилелдин албатызы, чоннуң човулаңы-дыр. Бо човулаң бөгүн чонувуска база катап аар үле апарды. Чогаалдың амгы үе-биле үннөш хөй-ниити хөөнү мында ышкажыл.

Режиссер Алексей Ооржак үстүндө айыткан бодалдарны көрүкчүлөргө чедирер сорулга-биле хам-чаяан, ээрен-дөстүн шимчеп, ойнап турар демдектери-биле элдээртип, улусчу хөгжүмнүн ыяңгылыг күжү-биле уран аргаларны тып турарын мактапас аргажок-тур.

Ук чогаалды ол легенда хөөнүнче кириксээни-даа болза, алызындан улусчу драманың сюжеттиг тургузуу дөмей-ле херек кырында болган ниитилел чөрүлдээниге дүгдүнгөн ээрендер салдымас чорду. Авторлук драма өске жанрге кирип шыдавас деп чүвө ол-дур ийин.

Сарыг-Ашактың ролун бодунуң үлүг-хуузунда Россияның Улустун артизи Людуп Солун-оолдун өскелерден онза ылгалдыг, өг чүдүргөн шары чижектиг, уран деңелге ушта ойнап турарын эскердим.

Чүс-чүс чылдарның дарлалыңа “өг ээзи” деп базындырыгдан эдереп калган кадайның ролун Зоя Байыр-оол иштики

Хайыраан...

делегейиниң болгаш бүгү шимчээшкениниң ачызы болгаш чиге дорт, чарт чугаазы-биле эки дамчыткан деп хүлээп көөр чордум. Ие кижиниң иштинден төрүп алган төлү дээр, шала сөөлүредир угаан-медерелиниң оттуп, дойлурун ол чедимчелиг ойнап күүсетти.

Солун-оол, Зоя, Дыртык, Эзир-оол, Ирил суглар дег, өске актерларның чугаа-домаа чарт, тода болган болза, ансамбль улам күштүг болур ийик.

Аныяк артистерден Хам-оолду ойнаан Леонид Каң-оолду бо шинге уран утка-шынар кирип талазы-биле элээн улуг үлүг-хуузун кириген деп магадаар чордум (!).

Аксы-барылга сүргенде хам кижичи кайы-даа үеде шеглээрин уттуттарын актер дидими-биле элдээртишаан, хам-чаяанның

күжү ээрен-дөстен хамааржырын ол дүңгүрнүн ритминге болгаш хөгжүм чергелештир бүзүренич ойнап күүсетти.

“Хайыраан ботта” хамнаашкыны совет үеде хуурмак чорук кылдыр көргүзүп турган болза, бо шинде тыва улустун октаргай-биле харылзаалыг (телепатия) хуулгаазын салым-чаяаны кылдыр көргүскени шиниң чурукчузу Валерий Шулганын,

хөгжүм каастангазын кылган Альберт Доржунун, режиссерунун, актерунун — бир дем-биле чедип алган чаа чедимшини болур.

“Орус улустун сураглыг ши чогаалчызы Александр Островскийниң “Чаңчык” деп шинизин көргөним сөөлүндө бо чогаалды бижир идея бажымга кирип келген” — деп, Виктор Шогжапович биске чугаалап чораан. 30 чылдарга чедир бижиктиг, театрлыг чораан эвес бис, уран чогаалдың оруун эң баштай изешкениң оозу чөп. Эге үлегер-чайыын дээрден дүжүрүп алып эвес, бир-ле классиканың орасомазын ап, оон туттунар апаар.

Феодалдыг езу-чурумнун дүмбей ниитилелинге уду чырыткылаш дээр херел-биле дөмей Караның бо шинде эң чугула ролун Луиза Мортай-оол ырлаары эки-даа болза, чугаа-домааның тергин тода болбааны-биле драма-

ның балыг өззөнге ханы тутпады деп хараададым. Азы Караның монологуңа дүүштүр чурукчунун бойду сурумалын “киир бижип” шыдаваанында бе?

Азы хоочун көрүкчүлөр бистерниң Кара-Кыс артиске болгаш “Караның хаязыңа” эрттир чаңчыгып калганывыста-даа бооп чадавас, Караның монологу бо таварылгада шиниң утка-шынарыңа улуг-ла дөмөк болбады ышкаш.

Хайыраан байлак дылывыс бөгүн дыка-ла үрелип тур. Ынчангаш сценага ыры, ши күүседир артистерге тыва дыл, чогаал башкылары-биле бир дөмей эң шыңгыы харысалга оонажып турар. Оон башка театр уран чүүлү чүнүң-биле ыдыктыг болурул. Тыва интеллигенция төрээр чонувуска чүнүң-биле национал чоргааралывысты көргүзөр бис.

Хүндүлүг ынак артизиви Луиза, кызым, силерниң үнүңер, салым-чаяаныңар кайгамчык! Мен — силерге ынак мөгейкичилериниң бирээзи мен. “Улуг корабльге улуг эжиндиришкени херек” деп орус улустун мерген чугаазы бар ышкажыгай. Ынчангаш чаңгыс силерге-даа эвес, чугаа-домаа шала чарт, тода эвес, ылаңгыя аныяк артистерге хамаарыштыр бо чемени Караның ролу-биле холбаштыр чугаалапканымга хомудавайн көрүңер. Силер мону чайлыг ажып эртип шыдаар силер.

Черлиг-оол КУУЛАР.

Театр уран чүүлү

“КУЮМ СЕТКИЛДИН КЫЙГЫЗЫ”

Эрткен пятницада В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыва Республиканың алдарлыг артизи Анна Ширин-оолдуң 60 харлаанынга тураскааткан чогадыкчы кезээ – Анна Оюновнаның бенефизин болуп эрткен.

Анна Оюновна Ширин-оол 1945 чылдың октябрь 4-те Тыва АССР-ниң Кызыл районунуң Баян-Кол суурга төрүттүнген. Ленинградтың кинематография институдун дооскаш, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга күш-ажылчы базамын эгелээш, барык 40 чыл дургузунда ында ажылдап турар. Ол чылдарның дургузунда классиктиг болгаш амгы үениң шийлеринге ойнап, бодунуң талантызыбиле көрүкчүлерин өөртүп келген. Хей чылдарның дургузунда сценага өөнүн ишти Россия Федерациязының алдарлыг, Тываның Улустуң артизи Хертек Ширин-оол-биле онзагай овор-хевирлерни тургузуп келгенер. Өг-бүлениң демниг чогадыкчы ажылы — “Иениң каргыжы” деп литературлуг уран-чечен композициязы чоннуң улуг сонургалын болгаш хүндүктелди болдурган. Ол

лаан: —Тыва Республиканың алдарлыг артизи Анна Ширин-оол — театрының үндезилекчилериниң бирээзи. Театрга байгы сагыш-сеткилинден бердинген кайгамчык артистиң юбилейинге тураскааткан кезээге чедип келгениңер дээш, өөрүп четтирдивис, эргим, ынак көрүкчүлеривис. Анна Оюновна хей айтырылларлыг анкетага харыялап тура, мынча дээн: “Эмчи болуксап чорааш, артист болдум. Бир эвес катап төрүттүнгөш, чурттаар салчуну Дыдый Даваевна Сотпа болгаш өскелер-даа артиске байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрни чугаалаан. Байыр чедиришкенин соонда, оюн эгелээш. Кезээниң баштайгы кезээнде Ф.Буляковтун “Душтук болган дулгуяктар” деп шиизин артистер: ТР-ниң алдарлыг артистери Анна Ширин-оол, Дыртык Монгуш, Зоя Байыр-оол, Серпаа Монгуш база Елизавета Монгуш олар тергин-не ойнадылар. Кезээниң ийги кезээнде юбилерниң болгаш оң коллегаларының концерт-оюнун магадап көрдүвүс. Ыры, шүлүк бүрүзү концерттиң ниити утказы Анна Оюновнаның өөнүн ишти Хертек Өлбекович Ширин-оолга арыг, шынчы ынакшылының илерели-дир дээрзин билеп, кайгамчык салым-чаянныг артистиң эрте “адының бажы хоя бергенинге” кижжи харадаваас аргажок чорду. Уругларының авазы, ынак эжиниң “Куюм сеткилин кыйгызын” ол дээр-деңгерлерин бединден дыңнаан-на боор. Хей санныг эш-өөрүңерниң, көрүкчүлеринерниң күзээни дег, быжыг тура-сорукут болуп, ам-даа чараш рольдар-биле чоннарны өөртүп чорунар, хүндүлүг Анна Оюновна! **Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ, “Шынның” корр.**

сандр Калягинниң ат салганы Хүндүлүг бижин Анна Оюновнага тывыскан.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Хонук-оол Доржуевич Монгуш, эртем доктору Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагды, чогаалчы Александр Александрович Даржай, культураның хоочуну Дыдый Даваевна Сотпа болгаш өскелер-даа артиске байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрни чугаалаан.

Байыр чедиришкенин соонда, оюн эгелээш. Кезээниң баштайгы кезээнде Ф.Буляковтун “Душтук болган дулгуяктар” деп шиизин артистер: ТР-ниң алдарлыг артистери Анна Ширин-оол, Дыртык Монгуш, Зоя Байыр-оол, Серпаа Монгуш база Елизавета Монгуш олар тергин-не ойнадылар. Кезээниң ийги кезээнде юбилерниң болгаш оң коллегаларының концерт-оюнун магадап көрдүвүс. Ыры, шүлүк бүрүзү концерттиң ниити утказы Анна Оюновнаның өөнүн ишти Хертек Өлбекович Ширин-оолга арыг, шынчы ынакшылының илерели-дир дээрзин билеп, кайгамчык салым-чаянныг артистиң эрте “адының бажы хоя бергенинге” кижжи харадаваас аргажок чорду. Уругларының авазы, ынак эжиниң “Куюм сеткилин кыйгызын” ол дээр-деңгерлерин бединден дыңнаан-на боор. Хей санныг эш-өөрүңерниң, көрүкчүлеринерниң күзээни дег, быжыг тура-сорукут болуп, ам-даа чараш рольдар-биле чоннарны өөртүп чорунар, хүндүлүг Анна Оюновна!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ, “Шынның” корр.

Байырлыг кезээден Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары болгаш аалчылары, «Тывасвязьинформ» ААН-ниң ачы-дузанын ажыглап турарлар!

2005 чылдың декабрь 1-ден эгелээш хоорайларның коду өскерилгенин Силерге «Тывасвязьинформ» ААН сагындырып турар

№	Зоналарның аттары	Хоорайларның коду күштүг 2005 чылдың 01.12.	
1.	Белгород	072	472
2.	Брянск	083	483
3.	Владимир	092	492
4.	Воронеж	073	473
5.	Ивановск	093	493
6.	Калининград	011	401
7.	Калужск	084	484
8.	Костромск	094	494
9.	Курск	071	471
10.	Липецк	074	474
11.	Москва	095	495
12.	Москва облазы	096	496
13.	Орлов	086	486
14.	Рязань	091	491
15.	Смоленск	081	481
16.	Тамбов	075	475
17.	Тверь	082	482
18.	Тула	087	487
19.	Ярославль	085	485

Карылзажыр телефону: 3-26-26.

Александр Октяевич ОНДАР

Александр Октяевич Ондар Сүт-Хөл кожуунга төрүттүнген болгаш өскен, Иркутскиниң көдээ ажыл-агый институтун, Россияның агроулетпүр комплекзиниң кадрлар белеткелениң академиязын дооскан, салым-чаянныг удуртукчу болгаш специалист, 24 ажыг чылдарның дургузунда селекционер-зоотехник, кол зоотехник болуп ажылдап чораан, совхоз директору, Сүт-Хөл кожуун чагыргазының оралакчы даргазы, Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының удуртукчу специализи, сектор эргелекчизинге ажылдаан.

Александр Октяевич каяа-даа ажылдап тургаш бүгү билиин, күжүн болгаш арга-дуржулганын төрээш кожууну база республиканың көдээ ажыл-агыйының сайзыралынга бараалгадып чораан болгаш көдээ суурларның ажылчыннарының чедишкенинере

сеткилинден өөрүүр чораан.

Төрээш кожууну Сүт-Хөлдүң эзулуг патриоду, тыва чонунуң чаагай чаңчыларын ханызы-биле үнелеп, хумагалап көрүп, өгбелериниң мерген угаанынга чоргаарланып чораан. Өг-бүлениң үлегерлиг ээзи, дөрт кайгамчык ажы-төлүнүң ынак адазы, бүзүрелдиг эш болгаш өңүк. Бокса спорт мастери, көдээ спортчулар аразынга ССРЭ-ниң бирги чери дээш маргылдааның тиелекчизи, аныяк салгалды спортче күзелдибиле хаара тудуп чораан. Чонуну ынак “Хүрежиниң” мөгелерин болгаш аарыкчыларын чалгынналдырып келир тулган чарлакчы.

Чаагай сеткилдиг болгаш дузааргак эш, тергиниң специалист, харысалгалыг болгаш принципалдыг ажылдакчының чырык овор-хевир сагыштарга мөңгө артар.

Силерниң-биле кады кажыыдап тур бис,

Тыва Республиканың Чазак Аппаратының коллективи.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Девискээр хөгжүлдө болгаш тус чер бот-башкарылга органныр-биле харылзаа тудар эргелелдин сектор эргелекчизи

Александр Октяевич ОНДАРНЫҢ

элекке мөчээни-биле оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазак Аппаратының коллективи

Александр Октяевич ОНДАРНЫҢ

төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Тес-Хем кожуунуң чагырга чери, кожуунуң тус чер Хуралы Тыва Республиканың алдарлыг артизи

Аяс Владимирович ДАНЗЫРЫННЫҢ

база оон өөнүң иштиниң айыыл-халапка таварышк мөчээни-биле, оларның чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Паромнар хагдынар

ТР-ниң Орук агентилели «Дерзиг-Аксый», «Кара-Хөл», «Эйлиг-Хем» кежилдир паромнарга транспорт шимчээшкени 2005 чылдың октябрь 30-ден эгелеп хагдынар дээрзин аңаа сонургалдыг организацияларга дыңнадып тур.

Фестивальдарже айттаныпкан

Дүүн, октябрь 26-да, Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чогадыкчы удуртулгазы, артистери болгаш техниктиг ажылдакчылары Улан-Удэ хоорайга бо айның төңчүзүнде, ноябрьның эгезинде, болуп эртер “Чингис-Хааның оворлары” деп темалыг “Желанный берег” (“Күзениң эрик”) көшкүн чоннарның 1-ги делегей чергелиг фестивалында айттаныпкан. Ук фестивалдың программасы эзугаар бистиң театр Э.Мижиттиң бижээни, РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң улустуң артизи А. Ооржактын тургусканы “Кым сен, Субедей Маадыр?” деп төөгүлүг драма-эссени октябрь 30-де көргүзөр.

Аңаа киришкеш, тыва делегацияның көвей кезин улаштыр-ла Белоруссияның төвү Минск хоорайга болуп эртер “Алдын тажы” делегей чергелиг фестивалга киржири-биле чоруптар. Ук фестивалга Тываның театры В.Шекспирниң “Лир хаан” деп трагедиязын (режиссеру – РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң улустуң артизи А. Ооржак) бараалгадыр. Ук шини театр уран чүүлүндө эң-не бедик шаңнал – “Алдын масканы” келир чылын болуп эртер фестивалының база бир номинантызы кылдыр киргенин сагындырып каалы. “Алдын тажыга” киржилгеден “Алдын маскага” шаңнал ап болурунун магадылалы кестүп, билдинип кээр.

Чаа театр сезонунда 70 харны харлап турар юбиляр – тыва театрының оруу ак, чедишкенинере эл кээрин күзеп, йөрээл каалы!

Салим МОНГУШ.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга Палатазы Николай Павлович ФЕДОРОВУҢ

мөчээни-биле оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур. Тываның күрүне, партия болгаш хейниити ажылдакчызы чораан кайгамчык кижжи — Николай Павлович Федоров дугайында чырык сактышкын бистиң чүректеривиске кезээде артар.

дугайында республиканың парлалгазы хөйү-биле чырыдып бижээш.

Театр уран чүүлүнге хей чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Анна Оюновна Ширин-оол “Шылгарангай күш-ажыл дээш” деп медаль-биле, ССРЭ-ниң Культура яамызының “Тергиниң ажыл дээш” деп хөрөк демдээ-биле шаңнаткан. Ол – Күш-ажылдың хоочуну. Ийи кыстың база үш уйнуктарның ынак кырган-авазы.

А.О. Ширин-оолдуң “Куюм сеткил кыйгызы” деп бенефизиниң динмиттиг адыш часкаашкыннарынга бүргедип эрткен. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру, Россияның алдарлыг, Тываның Улустуң артизи Алексей Ооржак артистиң чогадыкчы кезээниң ажыдып тура, оон дугайында мындыг чылыг сөстөрни чугаа-

сайзыраарынга канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун кириген. Бо кезээ ынак артизистиниң чогадыкчы кезээнинде кассаже көрүкчүлерниң кириген акшазын коллективтиң өмүнээзинден белек кылдыр бээр-дир бис» дээш, боодап чечкертени ол тудушту.

Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының кадрлар килдизиниң эргелекчизи Урана Биче-ооловна Хертек байырлыг бижикти сайыттың өмүнээзинден номчааш, хоочун артиске белек кылдыр амгы шагның аыш-чем быжыраар херекселин (микроволновая печь) белек кылдыр сөннээш.

Россияның театр ажылдакчыларының чөвүлелиниң Тывада салбырының даргазы Александр Шоюн байыр чедиргеш, Россияның Улустуң артизи Алек-

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийттел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдизтери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7373. Чагыг 121.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээш.

Херчелештин дугаары — ПИ №16-0610. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетиной-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айттыглан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.